

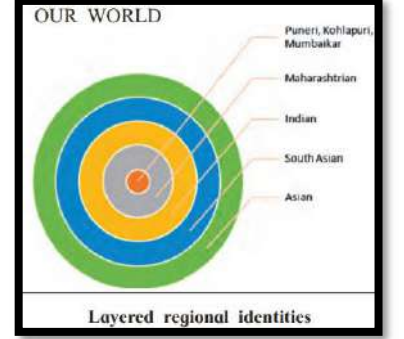
१. भारतीय समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये

भारतीय समाज

- भारतीय समाज वैविध्यपूर्ण असला तरी एकसंध आहे. भारतीय समाज हा परंपरेला आधुनिकतेशी जोडणारा आणि धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही मूल्यांनी प्रेरित आहे.

भारतीय समाजाची वैशिष्ट्ये

- **बहुसांस्कृतिकता:** विविध धर्म, भाषा आणि परंपरांचे सहअस्तित्व. उदाहरणार्थ, हिंदू-मुस्लिम-शीख-ख्रिश्चन यांमधील सलोक्या दिवाळी आणि ईद सारख्या सणांमध्ये दिसून येतो.
- **कुटुंबकेंद्री रचना :** नातेसंबंधांच्या माध्यमातून सामाजिक सुरक्षा → संयुक्त आणि विस्तारित कुटुंबे प्रचलित, उदाहरणार्थ, ग्रामीण कुटुंबे सामूहिक आर्थिक एकक म्हणून काम करतात.
- **जातिव्यवस्था:** जन्मावर आधारित श्रेणीबद्ध सामाजिक स्तरीकरण व्यवसाय आणि विवाहावर प्रभाव पाडते → उदा., जातीय असमानतेवर लक्ष केंद्रित करणारी आरक्षण व्यवस्था.
- **धार्मिक विविधता:** जवळजवळ सर्व प्रमुख जगातील धर्मांची उपस्थिती → उदा., हिंदू धर्म, इस्लाम, ख्रिश्चन धर्म, शीख, जैन धर्म, बौद्ध धर्म ई.
- **भाषिक विविधता:** 22 अनुसूचित भाषा + असंख्य बोलीभाषा → उदा., तमिळ, हिंदी, बंगाली, मराठी प्रादेशिक अस्मितेला आकार देतात.
- **ग्रामीण-शहरी सातत्य :** शहरी भागातही ग्रामीण नीतिमूल्या टिकून राहतात → उदा., स्थलांतर आणि झोपडपट्ट्यातील वसाहती ग्रामीण परंपरांचे शहरांमध्ये मिश्रण करतात.
- **विविधतेत एकता:** सांस्कृतिक, भाषिक आणि धार्मिक बहुलवाद एकाच राष्ट्रीय चौकटीत सह-अस्तित्व आहे → उदा., समानता आणि धर्मनिरपेक्षता सुनिश्चित करणारी राज्यघटना.
- **पितृसत्ताक अभिमुखता:** पुरुषप्रधान कौटुंबिक आणि सामाजिक निकष → उदा., मालमत्तेचे हक्क आणि राजकीय प्रतिनिधित्वातील लिंगभेद.
- **सहिष्णुता आणि समन्वयवाद:** अनेक श्रद्धांचा स्वीकार आणि अनुकूलन → उदा., हिंदू-इस्लामिक परंपरांना जोडणारी सूफी-भक्ती चळवळ.

भारतीय समाजातील सामाजिक संस्था

सामाजिक संस्था	भारतीय संदर्भातील वैशिष्ट्ये	महाराष्ट्राचा दृष्टीकोन / उदाहरणे
1. कुटुंब	- मूलभूत सामाजिक एकक; पुनरुत्पादन, सामाजिक, भावनिक आणि आर्थिक आधार देते. - पारंपरिकपणे संयुक्त आणि पितृसत्ताक; विभक्त आणि समतावादी कुटुंबांकडे वळण घेत आहे.	- ग्रामीण महाराष्ट्र: संयुक्त कुटुंबे अजूनही सर्रासपणे आढळतात. - शहरी भाग (मुंबई, पुणे): विभक्त कुटुंबे, दुहेरी उत्पन्न मिळवणारे, - वृद्धांची काळजी, बचत गट आणि गृहनिर्माण संस्थांद्वारे पिढ्यानपिढ्या सहाय्य.
2. लग्न/ विवाह	- केवळ कंत्राटी नव्हे तर एक पवित्र आणि सामाजिक संस्था मानली जाते. - अरेज्ड मॅरिजचे वर्चस्व ; शहरांमध्ये आंतरजातीय आणि प्रेमविवाहांमध्ये वाढ होत आहे. -जातीय गटांमध्ये अंतर्विवाहाची व्याप्ती वाढली आहे.	- फुले यांनी केलेल्या सुधारणांमुळे आंबेडकरांनी बालविवाह आणि हुंडा यांच्याविरुद्ध लढा दिला. - डॉ. आंबेडकर फाउंडेशन योजनेतर्गत आंतरजातीय विवाहांना पाठबळ देण्यात आले. - शहरी युवक अनुकूलता-आधारित युतीला प्राधान्य देतात.
3. नातेसंबंध	- रक्त, विवाह किंवा दत्तक यावर आधारित नातेसंबंधांचे जाळे. - वारसा, विवाहाचे नियम आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या नियंत्रित करते. - भारतात, नातेसंबंध विभक्त कुटुंबाच्या (कुळ, गोत्र, जात) पलीकडे विस्तारलेले आहेत.	- ग्रामीण महाराष्ट्रात नातेसंबंध दृढ झाले आहेत (खेड्यातील जाळे, विस्तारित कुटुंबे). - शहरीकरण → पारंपारिक नातेसंबंध कमकुवत होतात परंतु धार्मिक विधी आणि सामाजिक कार्यात कौटुंबिक बंध महत्त्वाचे ठरतात.
4.जातिव्यवस्था (जाति)	- पारंपरिक जन्माआधारित सामाजिक स्तरीकरण. - व्यवसाय आणि शुद्धतेच्या संकल्पनेशी जोडलेले आहे. - आधुनिक युग: कायदेशीर निर्मूलन (अनुच्छेद 17) परंतु सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या कायम आहे.	- महाराष्ट्र: जातीविरोधी चळवळ (फुले यांचा सत्यशोधक समाज, आंबेडकरांची दलित चळवळ). - इतर मागासवर्ग, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातींचे हक्क व प्रतिनिधित्वासाठी एकत्रीकरण. - शहरी भागात जातीवर आधारित भेदभाव न करता वर्ग-आधारित विभाजन दिसून येते.

भारतीय समाजातील सामाजिक संस्थांवरील समकालीन दृष्टीकोन

१. समकालीन समाजातील कुटुंबाचे बदलते स्वरूप

- **विभक्त कुटुंबे:** शहरीकरण आणि स्थलांतर → लहान स्वतंत्र युनिट्सचा (एककांचा) उदय.
- **एकल-पालक कुटुंबे:** घटस्फोट, वैधव्य किंवा निवडीमुळे.
- **लिव्ह-इन रिलेशनशिप:** तरुणांचा स्वीकार आणि कायदेशीर मान्यता वाढत आहे.
- **निपुत्रिक (DINK) कुटुंबे:** करिअर-केंद्रित दुहेरी-उत्पन्न मिळवणारी जोडपी.
- **मिश्र कुटुंबे:** पुनर्विवाहानंतर सावत्र मुलांसह तयार होणारी कुटुंबे.

- विखुरलेली विस्तारित कुटुंबे: विभक्त राहणीमान, मजबूत भावनिक संबंध.
- समलिंगी कुटुंबे: कलम ३७७ रद्द झाल्यानंतर उदयास येणारी कुटुंबरचना.
- मातृसत्ताक कुटुंबे : खासी, नायर यांच्यात आढळतात.

2. आधुनिक काळात विवाहाचे विकसित होत असलेले नमुने

- अरेंज्ड विवाहांपासून प्रेमविवाहांकडील झुकाव: शहरीकरण, शिक्षण आणि वैयक्तिक निवडीमुळे प्रेमविवाहांमध्ये वाढ झाली.
- आंतर-जातीय आणि आंतर-धार्मिक विवाह: सामाजिक स्वीकृती; विशेष विवाह कायदा, 1954 द्वारे समर्थित.
- विलंबित विवाह: शिक्षण आणि करिअरला दिलेल्या प्राधान्यामुळे विवाहाचे वय वाढत आहे.
- घटस्फोटाच्या दरातील वाढ: हक्कांविषयीची जाणीव वाढल्यामुळे आणि विभक्त होण्यावरील सामाजिक कलंक कमी झाल्यामुळे हा बदल अधिक स्पष्टपणे दिसून येतो.
- लिब्ड-इन रिलेशनशिप: कायदेशीर आणि सामाजिक मान्यता मिळत आहे.
- समलिंगी संघटना: कलम ३७७ रद्द झाल्यानंतर LGBTQ+ जोडपी सामाजिक वैधतेच्या शोधात आहेत.
- करारात्मक आणि सहचारी विवाह: समानता, भावनिक सुसंगतता आणि परस्पर संमतीवर आधारित.
- बालविवाहात घट: कायदेशीर जागरूकता आणि महिला शिक्षणामुळे बालविवाह कमी झाले आहेत.

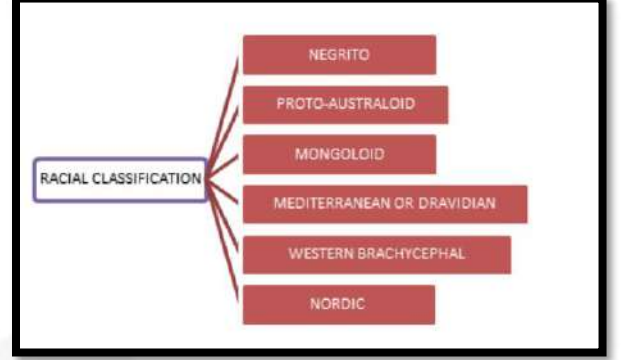
3. जातिव्यवस्थेतील उदयोन्मुख ओळख आणि नवीन संघटना

- जात → वर्ग: शिक्षण आणि आर्थिक प्रगतीमुळे सामाजिक दर्जात बदल (उदा., दलित उद्योजक).
- राजकीय संघटन: सत्तेसाठी जातीय एकजूट (उदा., मराठा, ओबीसी, दलित आंदोलन).
- मागासवर्गीय जातीचा दावा: मागासवर्गीयांच्या आत्मसन्मान आणि आरक्षणाच्या मागण्या (उदा., मंडल आयोगाची परंपरा).
- शहरीकरण: मिश्र वास्तव्यास चालना → जातीय अडथळे कमकुवत झाले आहेत.
- आंतरजातीय विवाहातील वाढ: शिक्षण आणि व्यापक सामाजिक संपर्कामुळे (उदा., सरकारी प्रोत्साहन).
- नव-मध्यम जातीचा उदय: प्रगत ओबीसी गट नवीन दबावगट निर्माण करत आहेत.
- अर्थव्यवस्थेत जात: जातीय जाळे रोजगार व व्यवसायात मदत करते (उदा., समुदाय-आधारित सहकारी संस्था).
- श्रेणीबद्धतेकडून ओळखीकडे बदल: जात आता निश्चित स्थान नसून सामाजिक ओळख आणि राजकीय सौदाबाजीचे साधन म्हणून अधिक पाहिली जाते.

2. भारताची विविधता

भारतातील विविधतेचे प्रकार

- **वांशिक विविधता:** प्राचीन स्थलांतर → पाच वांशिक प्रकार - नेग्रिटो (अंदमानी, नीलगिरी जमाती) → प्रोटो-ऑस्ट्रेलॉइड (संथाल, भिल्ल) → मंगोलॉइड (ईशान्य आणि हिमालयीन जमाती) → भूमध्य (उत्तर आणि दक्षिण भारतीय) → पश्चिमी ब्रॅकीसेफल (पंजाब, गुजरात) → भारताच्या प्रादेशिक भौतिक विविधतेचे प्रतिबिंब आहे.
- **धार्मिक विविधता:** अनेक धर्मांचे सहअस्तित्व → हिंदू (८०%), मुस्लिम (१४%) आणि इतर धर्मसमूह → उत्सवांची विविधता व दैनंदिन आयुष्यातील बहुलतावादी संस्कृती. **भाषिक विविधता :** २२ अनुसूचित + १२२ प्रमुख + १६००+ बोलीभाषा → प्रादेशिक ओळख → राजकीय व सांस्कृतिक दावा (उदा., हिंदीविरोधी चळवळ).
- **सांस्कृतिक विविधता:** वेगळी कला, संगीत, नृत्य, पाककृती → प्रादेशिक शैली → विविधतेतील एकता मजबूत करते.
- **सामाजिक विविधता:** जात → जमाती → शहरी-ग्रामीण → विविध सामाजिक भूमिका आणि चालीरीती → गुंतागुंतीचे सामाजिक बंध.

विविधतेचे सांस्कृतिक घटक

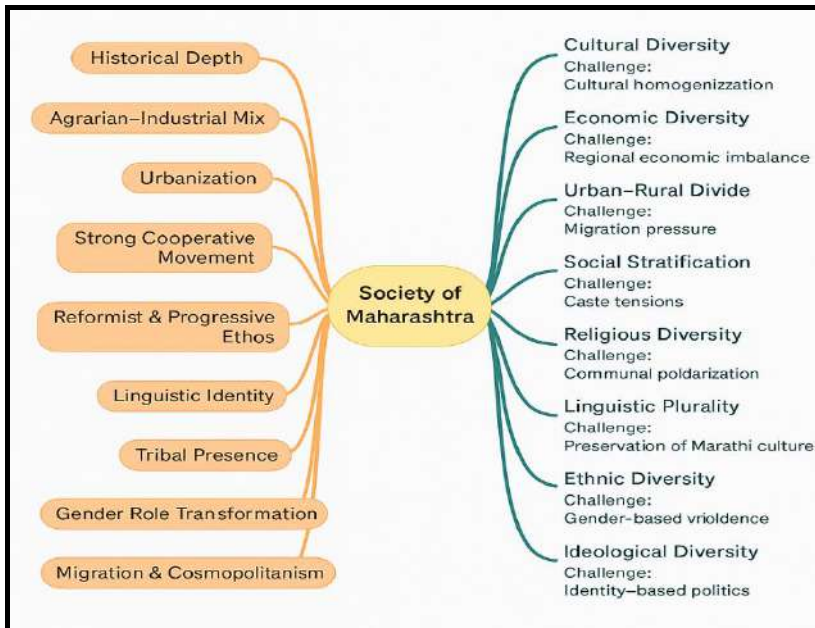
- **भाषा आणि साहित्य :** संस्कृत आणि तमिळ → आधुनिक हिंदी, बंगाली, उर्दू → हे मूळ विचारांचे सातत्य दर्शवते.
- **सादरीकृत कला:** भरतनाट्यम, कथक, ओडिसी → भांगडा, गरबा → प्रादेशिक कथा → सांस्कृतिक ओळख.
- **दृश्यकला :** मधुबनी → वारली → तंजावर → स्थानिक परंपरेत रुजलेल्या प्रतीकात्मक शैली.
- **खाद्यसंस्कृती:** पर्यावरणीय परिस्थिती व धार्मिक श्रद्धांवर आधारित → उत्तर भारत (गहू/मोहरीचे तेल) → दक्षिण भारत (तांदूळ/नारळाचे तेल) → प्रादेशिक चर्बीची विविधता.
- **कपडे आणि दागिने:** साडी नेसण्याच्या भिन्न पद्धती → पगड्या → दागिने → प्रदेशानुसार वेगळी ओळख व सांस्कृतिक परंपरा.
- **विधी आणि सण:** सामाईक मूळ → प्रादेशिक स्वरूपे (पोंगल ↔ बिहू ↔ लोहडी) → विविधतेतून निर्माण होणारी सांस्कृतिक एकता.

भारतातील विविधतेतील एकतेमागील एकात्मिक घटक

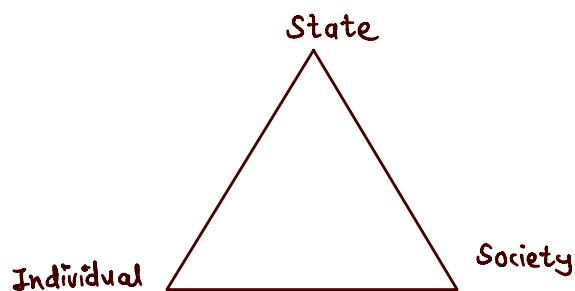
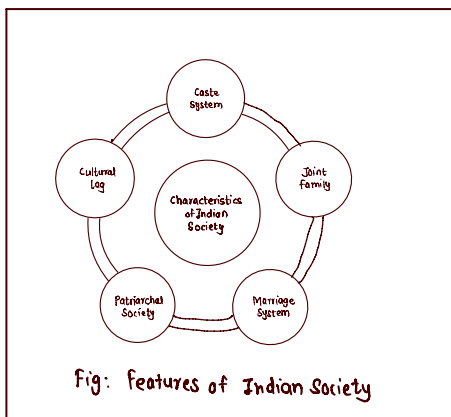
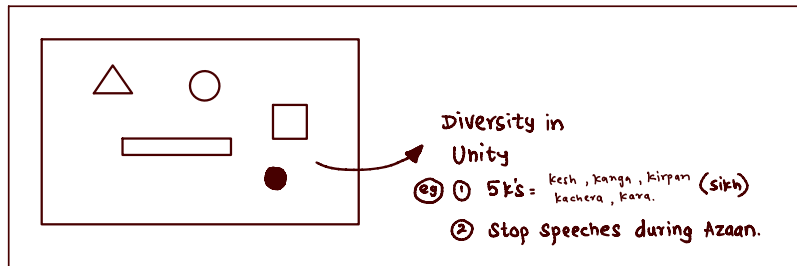
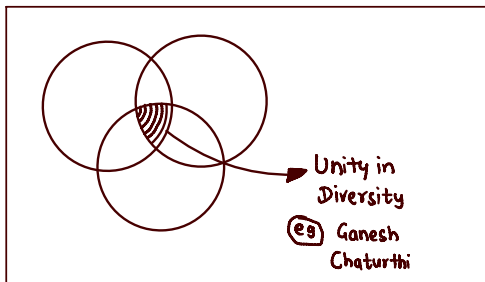
- **घटनात्मक चौकट:** एकच संविधान → समान नागरिकत्व → मूलभूत हक्क व कर्तव्ये → विविधतेत कायदेशीर एकात्मता.
- **धर्मनिरपेक्षता:** सर्व धर्मांना समान सन्मान → सांप्रदायिक वर्चस्व प्रतिबंधित करते → सामाजिक सौहार्द वाढवते.
- **लोकशाही राज्यव्यवस्था:** सार्वत्रिक मताधिकार → सर्वांचा राजकीय सहभाग → सामायिक राष्ट्रीय ओळख दृढ होते.
- **सांस्कृतिक एकात्मता:** दिवाळी, ईद, ख्रिसमससारखे सामायिक उत्सव → कला, संगीत, चित्रपट यांची आंतरप्रादेशिक देवाणघेवाण → भावनिक ऐक्य निर्माण करते.
- **भौगोलिक सलगता:** हिमालय → सिंधू-गंगेची मैदाने → द्वीपकल्प → नैसर्गिक भौगोलिक बंध एकात्मता मजबूत करतात.
- **आर्थिक परस्परवावलंबन:** प्रादेशिक विशेषज्ञता → व्यापार आणि कामगार गतिशीलता → आर्थिक एकसूत्रता.
- **प्रतीकात्मक राष्ट्रवाद:** राष्ट्रीय ध्वज, राष्ट्रगीत, सेना आणि संस्था → समान राष्ट्रीय प्रतीके → सामूहिक अस्मिता.
- **संचार व गतिशीलता:** महामार्ग, रेल्वे, डिजिटल जाळे → भौतिक व सांस्कृतिक संपर्क → राष्ट्रीय ऐक्य अधिक बळकट करते.

भारताच्या एकता आणि विविधतेतील अडथळे (उदाहरणांसह)

- **प्रादेशिकता:** स्थानिक ओळखीवर जास्त भर → संसाधने व सीमांवरील संघर्ष → उदा., तेलंगणा-आंध्र विभाजन, महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावाद.
- **सांप्रदायिकता:** राजकीय एकत्रीकरणासाठी धर्माचा वापर → धर्मनिरपेक्षतेला धोका → उदा., १९४७ ची फाळणी दंगल, २००२ गुजरात हिंसाचार.
- **जातीवाद:** सामाजिक उतरंड → भेदभाव आणि मतपेढीचे राजकारण → उदा., दलितांवरील अत्याचार, जाट व पाटीदार आरक्षण आंदोलने.
- **आर्थिक विषमता:** प्रादेशिक व उत्पन्नातील दरी → उपेक्षित उपेक्षित प्रदेशांचे अलीप्तीकरण → उदा., बिहार-केरळ HDI तफावत, नक्षलवाद प्रभावित अविकसित पट्टे.
- **भाषिक संघर्ष:** भाषेचा अभिमान → लादण्याविरोधात निदर्शने → उदा., तामिळनाडूमधील हिंदीविरोधी आंदोलने, बोडो आणि संथाली भाषांच्या समावेशाची मागणी.
- **वांशिक व आदिवासी तणाव:** स्वायत्ततेची किंवा ओळखीची मागणी → फुटीरतावादी प्रवृत्ती → उदा., नागा, बोडो आणि गोरखालँड चळवळ.
- **राजकीय संधीसाधूपणा :** मतपेढीचे राजकारण → निवडणुकीदरम्यान धर्म/जातीवर आधारित पक्षांचे आवाहन → सामाजिक दरी अधिक तीव्र करते.
- **माहितीचे विभाजन:** शिक्षण आणि डिजिटल माध्यमांमध्ये असमान प्रवेश → चुकीची आणि रूढीवादी माहिती → उदा., ग्रामीण-शहरी ज्ञानातील अंतर, समाज माध्यमांचे धुवीकरण.

Features of Indian society:

3. महिला आणि महिला संघटनांची भूमिका

महिलांशी संबंधित प्रमुख संज्ञा

संकल्पना	मूळ कल्पना	मुख्य उदाहरणे
लैंगिक समानता	प्रत्येक क्षेत्रात सर्व लिंगांसाठी समान हक्क, संधी आणि वागणूक.	समान कामासाठी समान वेतन; शिक्षणाची समान उपलब्धता; पंचायत राज संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण.
लैंगिक समता	ऐतिहासिक गैरसोयींची भरपाई करून व्यक्ती किंवा गटांना न्याय्य व समतोल वागणूक देणे.	महिला आरक्षण; प्रसूती लाभ; मुलींसाठी शिष्यवृत्ती.
महिला सक्षमीकरण	महिलांच्या अधिकारक्षमता, स्वायत्तता आणि निर्णयक्षमता वाढवण्याची प्रक्रिया.	स्वयंसहाय्यता गट चळवळ (कुटुंबश्री), घरगुती हिंसाचार कायदा (२००५), स्टँडअप इंडिया, महिला सरपंच.

परस्परसंबंध

- समता (Equity) → समानता (Equality) → सशक्तीकरण (Empowerment) हे एक अखंड प्रवाहाचे टप्पे आहेत.
- समता आवश्यक साधने उपलब्ध करून देते, सशक्तीकरण क्षमता निर्माण करते, आणि समानता हा अंतिम उद्देश ठरतो.

भारतातील महिलांच्या प्रमुख समस्या

- लैंगिक भेदभाव: असमान वेतन आणि पदोन्नती → भारत 131/148 व्या क्रमांकावर आहे (ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2025) → आर्थिक स्वायत्ततेवर मर्यादा आणते.
- कमी कामगार सहभाग: FLFP (महिला कामगार सहभाग दर) 35.6% (PLFS 2023-24) → मुख्यतः अनौपचारिक काम → कृषी आणि घरगुती कामगारांचे जास्त प्रमाण.
- शैक्षणिक तफावत: साक्षरता वाढत असली तरी STEM आणि उच्च शिक्षणातील प्रवेश कमी → STEM मध्ये फक्त 43% महिला (AISHE 2023)..
- आरोग्य आणि पोषण : 57% महिला रक्ताक्षयाने पिडीत (NFHS-5) → मातृआरोग्यात सुधारणा → संस्थात्मक प्रसूती 88.6%.
- हिंसाचार आणि सुरक्षा: गुन्हांत वाढ (2021 मध्ये 4.28 लाख, NCRB) → 30% कौटुंबिक हिंसा → दिल्ली आणि उत्तर प्रदेशात सर्वाधिक नोंदी..
- अपुरे राजकीय प्रतिनिधित्व : लोकसभेत फक्त 14% महिला → महिला आरक्षण कायदा 2023 अंमलबजावणीची प्रतीक्षा.
- पितृसत्ताक निकष: मुलांच्या जन्माला प्राधान्य → हुंडा → हालचालींवर बंधने → लिंग गुणोत्तर 1020:1000 (NFHS-5) असूनही प्रादेशिक विषमता कायम.
- जात आणि वर्ग आधारित भेदभाव : उपेक्षित दलित, आदिवासी महिलांचे प्रमाण दुप्पट आहेत → हाताने मैला साफ करणे आणि वेठबिगारी प्रथा कायम आहे.
- आर्थिक विषमता: विनावेतन देखभाल कार्य → महिलांचे उत्पन्न 20-30% कमी → टाइम-यूज सर्व्हेनुसार 'दुहेरी जबाबदारी' अधोरेखित केली आहे.
- डिजिटल विभाजन: केवळ ~33% महिला इंटरनेटचा वापर करतात → आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला मर्यादा निर्माण होतात.
- प्रतिनिधित्वातील अंतर: कॉर्पोरेट, मीडिया, न्यायपालिका क्षेत्रात कमी सहभाग → सर्वोच्च न्यायालयात महिलांचे प्रमाण 10% पेक्षा कमी.

महाराष्ट्रातील महिलांचे प्रमुख प्रश्न (कमी-अधिक प्रमाणात भारतासारखेच आहेत)

- लैंगिक असमानता
- कमी कामगारांचा सहभाग मुंबई-पुणे पट्ट्यावर शेती, विडी निर्मिती, घरगुती कामे → शहरी अनौपचारिक नोकऱ्यांवर लक्ष केंद्रित आहे.
- ग्रामीण दारिद्र्य आणि कृषी संकट: शेतकरी आत्महत्या → विधवांना जमीनहक्क व कर्ज नाकारले जाणे → विदर्भ व मराठवाडा सर्वाधिक प्रभावित.
- शैक्षणिक तफावत: साक्षरता ~ 80% (महिला) विरुद्ध 89% (पुरुष) → ग्रामीण व आदिवासी भागात गळतीचे जास्त प्रमाण → बीड, नांदेड येथे अद्याप बाल विवाह प्रचलित आहेत.
- आरोग्य व पोषण: अंनिमिया ५५% पेक्षा जास्त (NFHS-5) → मातृमृत्यूदरत असमान सुधारणा, → आदिवासी भागात PHC ची कमतरता.
- हिंसाचार आणि सुरक्षितता: → वाढती गुन्हेगार प्रवृत्ती → कौटुंबिक हिंसा, कार्यस्थळी लैंगिक छळ, मुंबई-गोवा मार्गावरील मानवी तस्करी. .
- जाती-लिंगभावाची पूरकता: दलित आणि आदिवासी महिलांना दुहेरी उपेक्षिततेचा सामना करावा लागतो → भूमिहीन मजुरी आणि हाताने मैला साफ करण्याचे काम सुरूच आहे.

- शहरी आव्हाने: स्थलांतरामुळे झोपडपट्टीतील गर्दी → असुरक्षित गृहनिर्माण आणि सुरक्षा → मुंबईत मोठ्या प्रमाणात छळाच्या घटना घडतात.
- राजकीय प्रतिनिधित्व: राज्य विधिमंडळात महिला ~ 7-8% → पंचायत स्तरावरील आरक्षणामुळे स्थानिक उपस्थिती वाढली.

भारतातील महिलांसमोरील काही समकालीन आव्हाने

1. पितृसत्ता

व्याख्या - एक सामाजिक व्यवस्था ज्यामध्ये कुटुंब, समाज आणि विविध संस्थांमध्ये प्रमुख सत्ता व अधिकार पुरुषांच्या हाती असतात, तर महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते आणि परंपरा व संस्कृतीने ठरवलेल्या लैंगिक भूमिकांचे पालन करणे अपेक्षित असते.

भारतातील विविध सामाजिक वर्गातील पितृसत्ताक व्यवस्था	भारतातील पितृसत्ताक पद्धती आणि सामाजिक मानके
<ul style="list-style-type: none"> • उच्च-वर्गीय पितृसत्ता: संपत्ती व प्रतिष्ठेमुळे महिलांना घरगुती/“सन्मानाशी” जोडलेल्या भूमिकांत सीमित केले जाते → कॉर्पोरेट क्षेत्रात ‘ग्लॉस सीलिंग’ कायम (उदा., महिला CEO चे कमी प्रमाण). • मध्यमवर्गीय पितृसत्ता: शिक्षणात वाढ झाली तरीही गतिशीलता, विवाह आणि करिअर निवडींवर नियंत्रण कायम आहे → शहरी सुशिक्षित महिलांवर ‘दुहेरी भार’ (नोकरी + घरकाम). • कामगार वर्गातील पितृसत्ता : महिलांचे आर्थिक योगदान महत्त्वाचे असले तरी वेतन व निर्णयांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व → बांधकाम, वस्त्रोद्योगातील महिलांना अल्पवेतन मिळते. • ग्रामीण आणि कृषी वर्ग: श्रम-केंद्रित भूमिका → तरीही मालकी नाकारली जाते → महिला शेतमजुरांकडे जमीनहक्क नाहीत (NFHS-5: फक्त 13% जमीन मालकी). • दलित आणि आदिवासी महिला: जात + लैंगिक अत्याचारांना सामोरे जावे लागते → मैला वाहतूक, तस्करी आणि लैंगिक हिंसा (उदा. हाथरस प्रकरण). • शहरी गरीब आणि झोपडपट्टी रहिवासी: पितृसत्ता आणि दारिद्र्याचा संगम → लवकर विवाह, सुरक्षेचा अभाव, विनामोबदला घरकाम → मुंबई आणि दिल्लीच्या झोपडपट्ट्यांमध्ये उच्च GBV. • उच्चशिक्षित व्यावसायिक महिला: सार्वजनिक जीवनात अधिक स्वातंत्र्य → तरीही सूक्ष्म लैंगिक पूर्वाग्रह कायम → कॉर्पोरेट बोर्डावरील महिलांचे प्रतिनिधित्व 10% पेक्षा कमी.. • राजकीय क्षेत्र : पक्षरचनेत पितृसत्ताक नियंत्रण → नाममात्र प्रतिनिधित्व → पंचायतीमध्ये आरक्षण असूनही महिलांची कमी उमेदवारी. 	<p>पितृसत्ताक सामाजिक मानके कशी ठरवते:</p> <ul style="list-style-type: none"> • पितृसत्ताक पद्धती सामाजिक अपेक्षांना आकार देते → पुरुषांना निर्णय घेणारे आणि स्त्रियांना अवलंबित करते → कुटुंब, कार्य आणि सामुदायिक भूमिकांमध्ये लैंगिक श्रेणीबद्धता संस्थात्मक करते. <p>स्त्रियांवरील परिणाम:</p> <ul style="list-style-type: none"> • शिक्षण, गतिशीलता आणि मालमतेच्या अधिकारांवर निर्बंध घालते. • विनामूल्य घरगुती काम आणि आर्थिक अवलंबित्व कायम करते. • मुलाला प्राधान्य, लवकर लग्न आणि हुंडा देण्यास प्रोत्साहित करते. • हिंसाचार, अल्पप्रतिनिधित्व आणि मर्यादित स्वायत्तता निर्माण होते. <p>सामाजिक रूढींच्या आधारे भारतीय समाजात पितृसत्ताक व्यवस्थेची स्थापना</p> <ul style="list-style-type: none"> • विवाह प्रणाली: कमी वयातील विवाह → स्त्रियांच्या लैंगिकतेवरील नियंत्रण → हुंडा आणि ऑनर किलिंगसारख्या प्रथा नियंत्रण दृढ करतात. • कौटुंबिक रचना : संयुक्त कुटुंबे → पुरुष ज्येष्ठांचे वर्चस्व → ग्रामीण कुटुंबांत स्त्रियांच्या मतांना दुय्यम स्थान. • आर्थिक अवलंबित्व: मानदंड स्त्रियांच्या रोजगारावर मर्यादा घालतात → कमी स्त्री कामगार सहभाग (35.6%) आर्थिक पितृसत्ताक प्रतिबिंबित करते. • सांस्कृतिक आणि धार्मिक आधार : परंपरा व विधी स्त्री-आज्ञाधारकतेचे गौरवीकरण करतात → उदा., हिंदू परंपरेतील “पातिव्रता” संकल्पना. • प्रसारमाध्यमे आणि समाजीकरण: “आदर्श स्त्री”ची धारणा दृढ करते-टीव्हीवरील जाहिराती आणि सिनेमे लैंगिक पूर्वाग्रह सामान्य करतात.. <p>बदलते कल:</p> <ul style="list-style-type: none"> • शिक्षण आणि कार्यशीलता → आव्हानात्मक निकष → #MeToo, महिला आरक्षण कायदा सामाजिक संक्रमणाचे टप्पे आहेत.

2. विषम बाल- लिंग गुणोत्तर

सद्यस्थिती	2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील लिंग गुणोत्तर दर 1000 पुरुषांमागे 943 स्त्रिया असल्याचा अंदाज आहे → अलीकडील कलानुसार भारतातील लिंग गुणोत्तर 1000 पुरुषांमागे 1020 स्त्रियांपर्यंत → (एनएफएचएस -5) → परंतु बाल लिंग गुणोत्तर अजूनही कमी आहे (929 मुली / 1000 मुलगे).
भारतातील विषम बाल लिंग गुणोत्तराचे घटक	<ul style="list-style-type: none"> • मूळ कारणे: पितृसत्ताक मानसिकता → मुलाला प्राधान्य → पुरुष वारसांकडे आर्थिक आणि धार्मिक संपत्ती म्हणून पाहिले जाते. • स्त्रीभ्रूण हत्या: प्रसूतीपूर्व लिंगनिदानाची उपलब्धता → तंत्रज्ञानाचा गैरवापर → PCPNDT कायदा 1994 अनेकदा कमकुवत अंमलबजावणी केली जाते. • बालहत्या: मुलींच्या पोषण व आरोग्याकडे दुर्लक्ष → मुलींचा शिशुमृत्यू दर जास्त आहे. • हुंडा आणि विवाहखर्च: अनेक ग्रामीण भागात मुलींना आर्थिक ओझे म्हणून पाहिले.

	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षण आणि जागरूकतेची कमतरता: कमी साक्षरता → कायदेशीर हक्कांची अज्ञानता → उत्तरेकडील राज्यांत लैंगिक पूर्वाग्रह अधिक सखोल आहे. ● प्रादेशिक नमुना: हरियाणा, पंजाब, उत्तर प्रदेश, राजस्थानमध्ये गुणोत्तर अत्यंत विकृत → केरळ, छत्तीसगड, मेघालयात तुलनेने चांगले. ● सोशियोइकॉनॉमिक लिंक: अधिक संपन्न परंतु पितृसत्ताक राज्यांत बाललिंग गुणोत्तर अधिक बिघडलेले → उत्तर भारतातील “समृद्धी विरोधाभास” दर्शवतो. ● सांस्कृतिक घटक: परंपरा आणि विधींमध्ये मुलाला अधिक महत्त्व → अंत्यसंस्काराची जबाबदारी व वंशपरंपरा पुढे नेण्याची भूमिका → सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी मुलाला प्राधान्य दिले जाते.
शासकीय प्रतिसाद	<ul style="list-style-type: none"> ● कायदेशीर उपाय: PC-PNDT कायदा 1994 → लिंगनिदानावर बंदी → स्त्रीभ्रूण हत्येवर नियंत्रण. ● आरोग्य उपाययोजना: MTP कायदा, जननी सुरक्षा, पीएमएमव्हीवाय → सुरक्षित मातृत्व → बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे. ● महत्वाकांक्षी योजना: बेटी बचाओ बेटी पढाओ (2015) → जनजागृती + अंमलबजावणी + मुलींचे शिक्षण. ● आर्थिक प्रोत्साहन: सुकन्या समृद्धी, लाडली, बालिका समृद्धी, लाडकी बहीण योजना → मुलींच्या जन्माला व बचतीला प्रोत्साहन. ● शैक्षणिक भर: मोफत शालेय शिक्षण, शिष्यवृत्ती → गळतीचे प्रमाण कमी करणे → मुलींना सक्षम बनविणे. ● सामुदायिक कृती: IEC मोहिमा + पंचायत पातळीवरील देखरेख → बेकायदेशीर दवाखाण्यावर नियंत्रण. ● संस्थात्मक समर्थन: NCW, लिंग अंदाजपत्रक → लिंगसमतेचे मुख्य प्रवाहात रूपांतर.

3. शेतीचे स्त्रीकरण

सद्यस्थिती	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ : शेतमजूर आणि शेतकरी या दोन्ही नात्याने शेतीच्या कामांमध्ये स्त्रियांचा वाढता सहभाग याला कृषीचे स्त्रीकरण म्हटले जाते. ● पीएलएफएस 2023-24 च्या आकडेवारीनुसार, तीन-चतुर्थांश (76.95) पेक्षा जास्त ग्रामीण महिला शेतीत गुंतलेल्या आहेत. ● 2015-16 च्या कृषी गणनेनुसार 73% ग्रामीण महिला कामगार शेती क्षेत्रात गुंतलेल्या आहेत. ● कृषीचे स्त्रीकरण हे अनेकदा दारिद्र्याचे स्त्रीकरण किंवा कृषी संकटाचे स्त्रीकरण यांसोबत जोडून पाहिले जाते. ● कुटुंबातील पुरुष सदस्य चांगल्या संधींच्या शोधात स्थलांतर करत असल्याने मागे राहिलेल्या स्त्रियांना शेतीकडे वळावं लागतं – बऱ्याचदा उपजीविकेचा फायदेशीर पर्याय म्हणून त्याकडे पाहिलं जातं.
शेतीच्या स्त्रीकरणामागील घटक	<ul style="list-style-type: none"> ● पुरुषांचे बाह्य स्थलांतर: पुरुष शहरांकडे स्थलांतरित झाल्याने → स्त्रियांना शेतकामाच्या जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्या लागतात → बिहार, ओडिशा, यूपीमध्ये सामान्य. ● ग्रामीण दारिद्र्य आणि संकट: ग्रामीण भागातील नोकऱ्यांमध्ये घट → महिला अर्धवेळ किंवा हंगामी शेतमजुरी करतात. ● जमिनीचे विखंडन: लहान शेतजमीनी → कुटुंबाचा उदरनिर्वाह महिलांच्या विनामूल्य श्रमांवर अवलंबून. ● कृषीचे मजुरीकरण: शेतकरी ते मजूर असा बदल → महिलांची दैनंदिन मजुरी व अनौपचारिक कामांमध्ये वाढ. ● पर्यायी रोजगारांचा अभाव: बिगर-शेती क्षेत्रातील संधीची कमतरता → महिलांना उदरनिर्वाहासाठी कुटुंबशेतीवरच टिकून राहावे लागते. ● स्वयं-सहायता गट आणि सहकारी संस्था: महिला किसान सशक्तीकरण योजना (MKSP) सारख्या महिलांच्या नेतृत्वाखालील समूह सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देतात. ● तांत्रिक आणि संस्थात्मक तफावत: कर्ज, प्रशिक्षण व जमीनहक्कांचा मर्यादित प्रवेश → सहभाग असूनही उत्पादनक्षमतेवर मर्यादा.
शेतीच्या स्त्रीकरणासमोरील आव्हाने	<ul style="list-style-type: none"> ● जमिनीच्या मालकीतील अंतर: केवळ ~13% महिलांच्या नावावर जमीन (NFHS -5) → निर्णय घेण्यावर आणि कर्जाच्या उपलब्धतेवर मर्यादा येतात. ● वेतनातील विषमता: शेतीच्या कामात स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा २०-३० टक्के कमी वेतन मिळते. ● विनावेतन आणि अदृश्य श्रम: घरगुती + शेतीकाम → सामाजिक किंवा आर्थिक मान्यता नाही. ● अदाणे आणि तंत्रज्ञानाची उपलब्धता: मर्यादित प्रशिक्षण आणि यांत्रिकीकरण → उत्पादकतेतील तफावत वाढते. ● आरोग्य आणि सुरक्षितता: रसायनांचा संपर्क, शारीरिक ताण → ग्रामीण भागात आरोग्य सेवेची कमतरता. ● धोरणात्मक दुर्लक्ष: बहुतेक कृषी धोरणे लिंग-तटस्थ →, लिंग-संवेदनशील नाही → कमकुवत संस्थात्मक लक्ष केंद्रित करतात.
शासकीय प्रतिसाद	<ul style="list-style-type: none"> ● योजना आणि कार्यक्रम: महिला किसान सशक्तीकरण परियोजना (MKSP) → कौशल्यवृद्धी, कर्जसुलभता आणि उपजीविकेचा आधार वाढवते. ● कायदेशीर उपाय : हिंदू वारसा (दुरुस्ती) कायदा २००५ → स्त्रियांना समान वारसा हक्क आहे. ● कौशल्य आणि कर्ज उपलब्धता: महिलांसाठी कृषी-उद्योजकता आणि सूक्ष्म वित्तपुरवठा → नाबाई व स्वयं-सहायता गट (SHG) साखळी. ● संस्थात्मक सहाय्य: राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) → महिला शेतकऱ्यांना एकत्रितपणे सक्षम करते.

महिला/ स्त्री संघटना

महिला संघटनेचे प्रकार

प्रवर्ग	व्याख्या	उदाहरणे
1. राष्ट्रीय वैधानिक संस्था	महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी कायदेशीररित्या बंधनकारक संस्था.	- NCW (1992) - कायदेशीर सुरक्षा, धोरणात्मक सल्ला - राज्य महिला आयोग - प्रादेशिक निवारण
2. तळागाळातील आणि समुदाय आधारित संस्था	उपेक्षित महिलांचे सक्षमीकरण करणारे स्थानिक समूह.	- सेवा (SEWA) - असंघटित कामगारांचे अधिकार - महिला मंडळे - आरोग्य, साक्षरता, उपजीविका.
3. स्वयं-सहायता गट (एसएचजी) आणि सूक्ष्म वित्त समूह	अनौपचारिक बचत-पतपुरवठा गट आर्थिक स्वावलंबनाला चालना देतात.	- कुटुंबश्री (केरळ) - एनआरएलएम NRLM स्वयं-सहायता गटाचे जाळे.
4. समस्या-आधारित समर्थन गट	हिंसा, हक्क, समानता, सुरक्षा या विशिष्ट समस्यांवर लक्ष केंद्रित करणे.	- जागोरी, ब्रेकथू, बेबाक समूह.

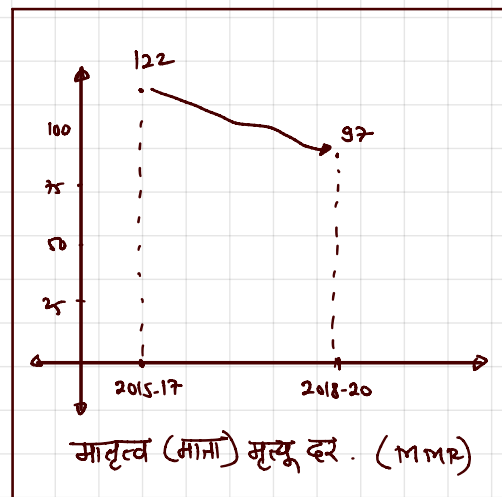
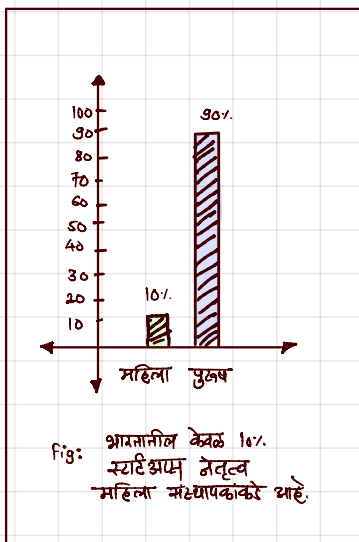
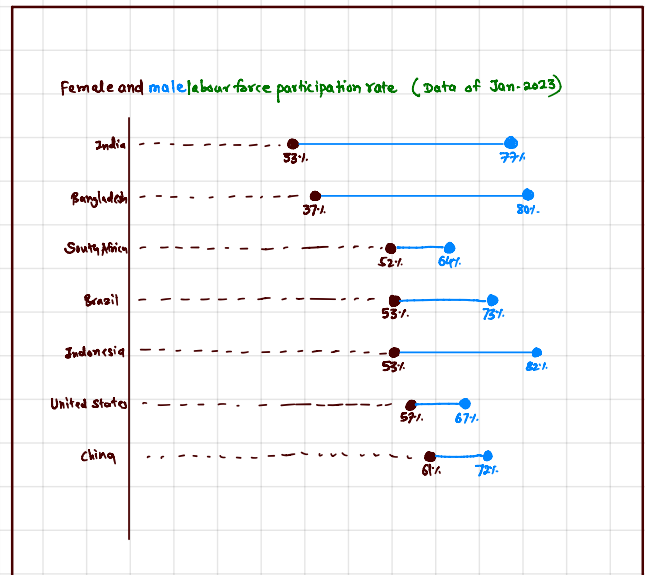
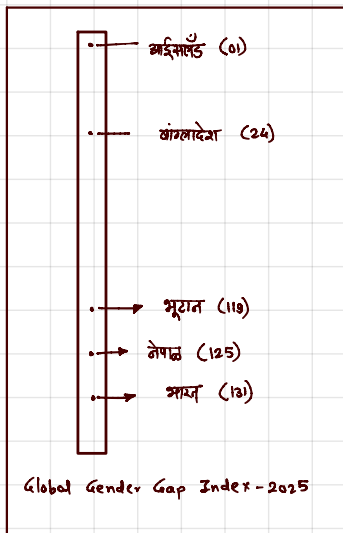
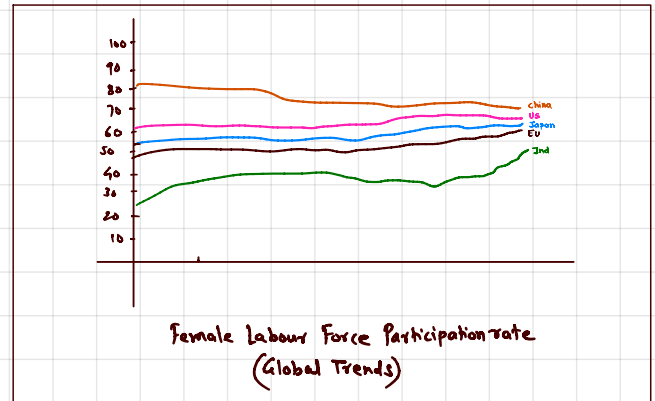
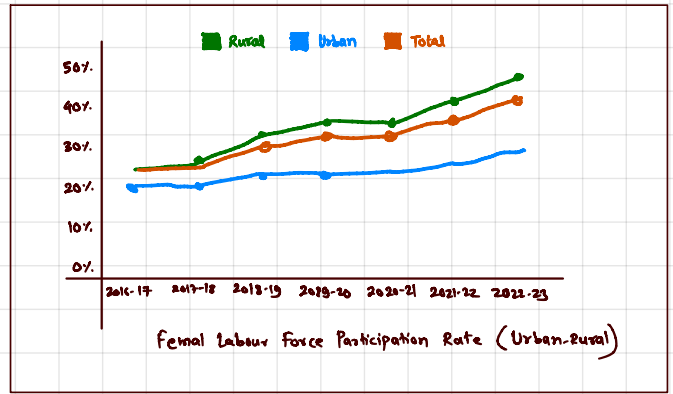
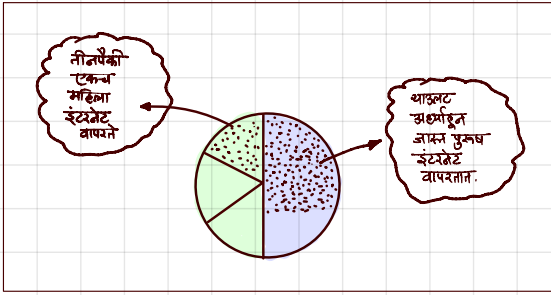
प्रभावाची प्रमुख क्षेत्रे

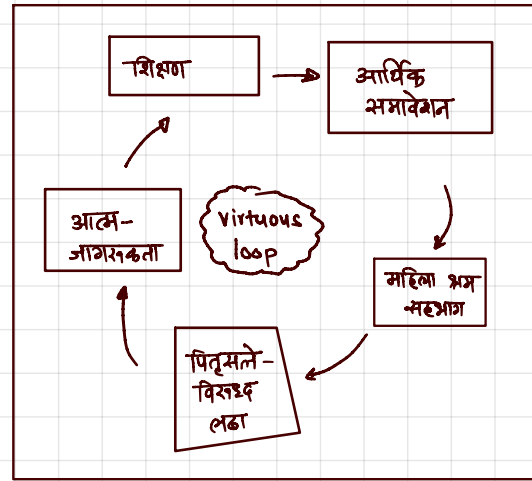
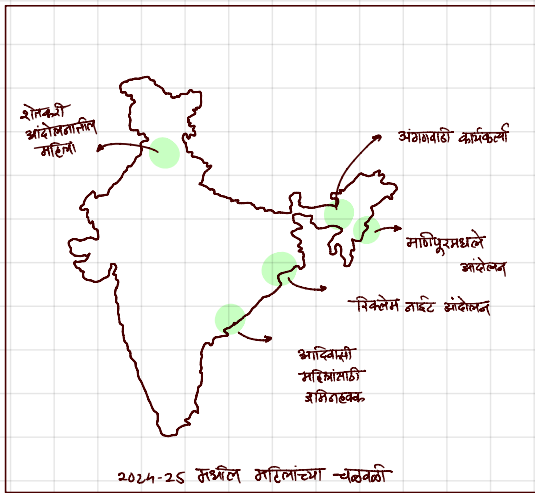
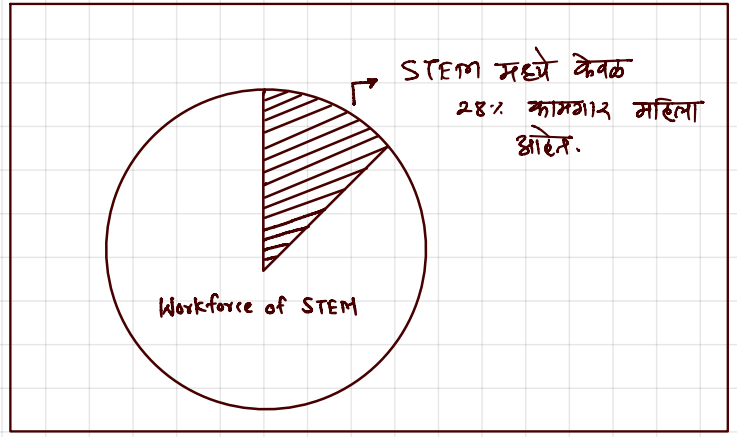
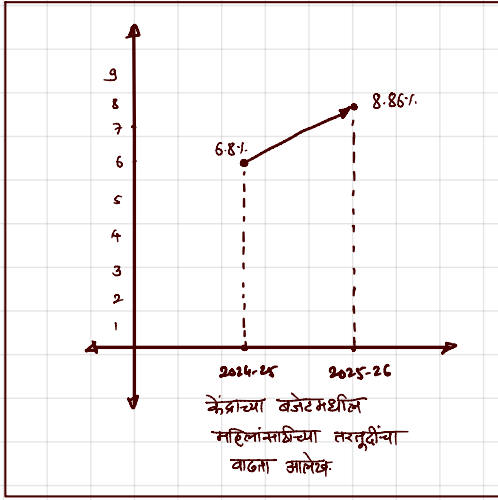
- **सामाजिक जागरूकता आणि अधिकारांचे एकत्रीकरण:** महिला गटांनी पितृसत्ताक, हुंडा आणि बालविवाहाला आव्हान दिले → AIWC, महिला समाख्या यांच्या नेतृत्वाखाली सुधारणांचे नेतृत्व केले.
- **आर्थिक सक्षमीकरण:** स्वयं-सहायता गट (एसएचजी) → आर्थिक समावेशनाला चालना → SEWA आणि MAVIM (महाराष्ट्र) यामुळे महिलांचे उत्पन्न आणि बचत सुधारली.
- **राजकीय सहभाग:** दबावगटांच्या चळवळींमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33% आरक्षण → → NFIW आणि राष्ट्रीय महिला चळवळीने नेतृत्व क्षमता निर्माण केली.
- **कायदेशीर आणि धोरण समर्थन:** सक्रियतेमुळे प्रमुख कायदे अस्तित्वात आले: हुंडाबंदी कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम (2005), लैंगिक छळ प्रतिबंध कायदा (2013).
- **शिक्षण आणि आरोग्य:** स्वयंसेवी संस्थांनी मुलींचे शिक्षण, साक्षरता मोहीम आणि माता आरोग्याला प्रोत्साहन दिले → बेटी बचाओ- बेटी पढाओ अभियानांना स्थानिक स्तरावर पाठिंबा देण्यात आला.
- **हिंसाचार आणि सुरक्षा:** जागोरी, सहेली यांसारख्या संस्था समुपदेशन आणि कायदेशीर मदत देतात → घरगुती आणि कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या हिंसाचाराबद्दल जागरूकता वाढवतात.
- **प्रतिनिधित्व आणि माध्यमे:** महिलांच्या आवाजासाठी दृश्यमानता निर्माण केली → लिंग-संवेदनशील पत्रकारिता आणि चित्रपटांच्या सक्रियतेने साचेबद्ध विचारांना आव्हान दिले.
- **ग्रामीण सक्षमीकरण:** राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान आणि बचत गट महासंघ → ग्रामीण प्रशासन आणि उद्योजकतेत महिलांची भूमिका बळकट केली.

समोरील आव्हाने

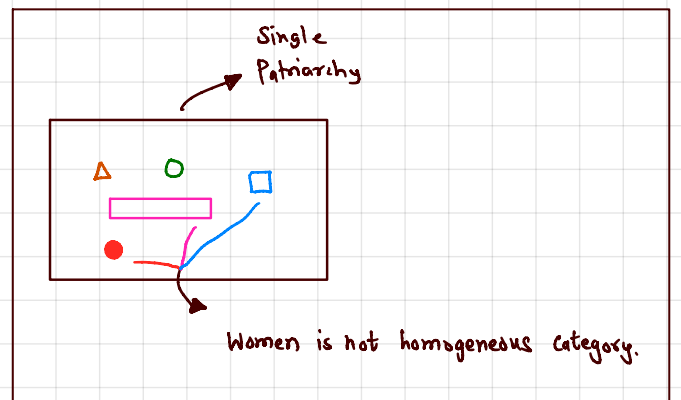
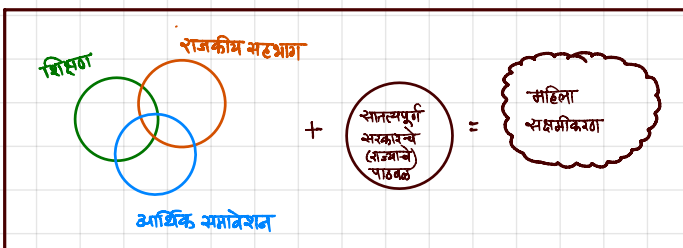
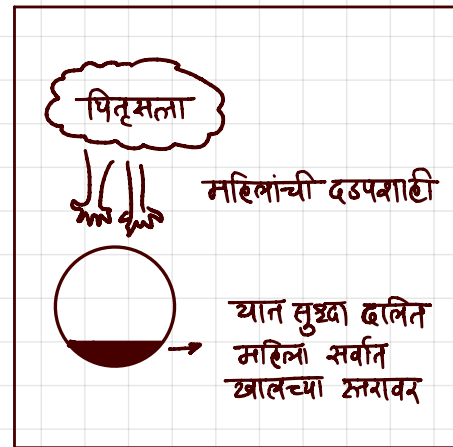
- संसाधनांची मर्यादा → दुर्गम भागात मर्यादित पोहोच.
- पितृसत्ताक प्रतिकार → सामाजिक स्वीकृती मंदावते.
- गटांमधील विखंडन → सामूहिक प्रभाव कमकुवत करते.
- धोरण अंमलबजावणीतील अंतर → समर्थनाचा प्रभाव कमी करणे.

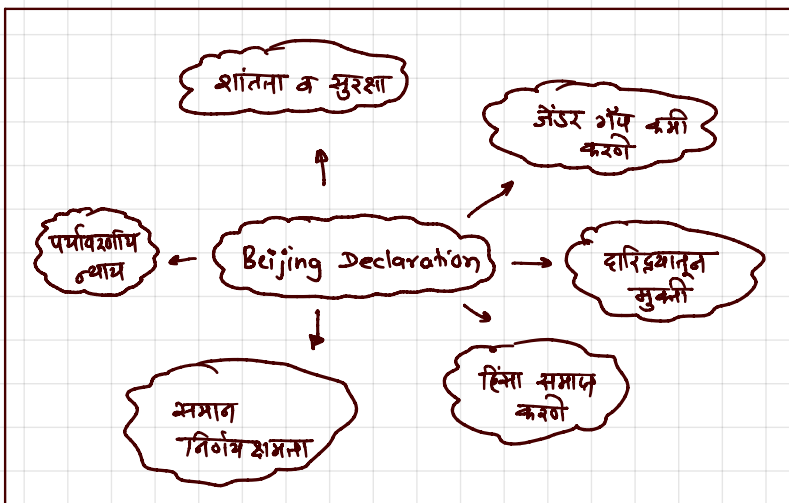
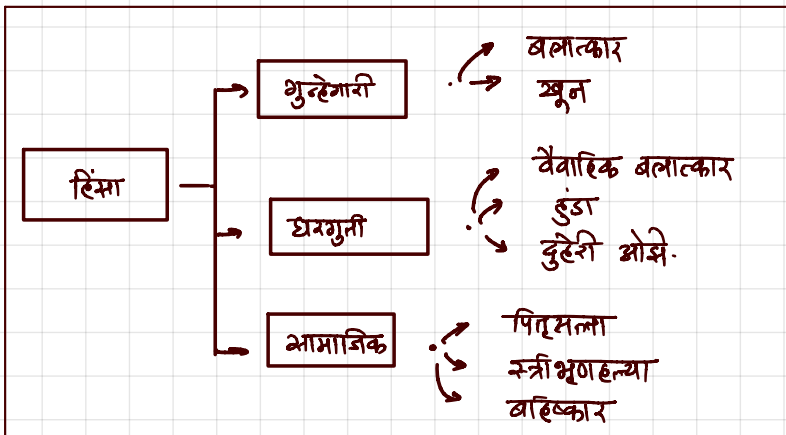
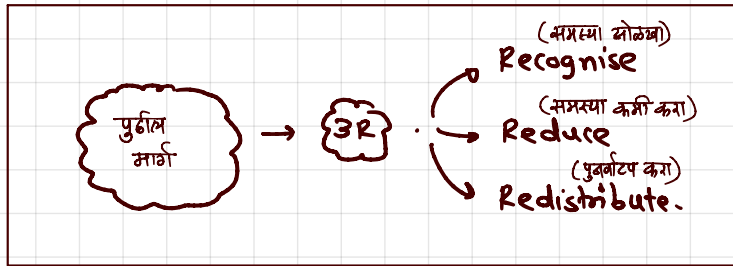
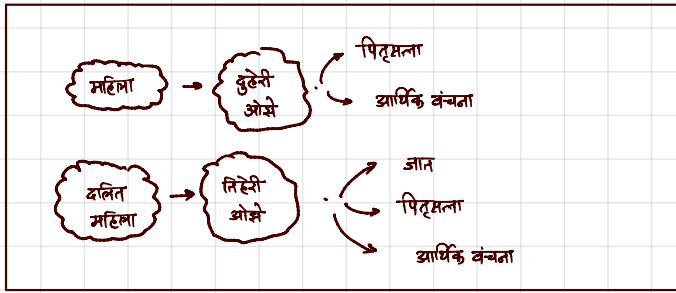
Women

-
- पितृसत्ता मोडून काढणे.
 - खाजगी मालमत्तेवरील हक्क.
 - आर्थिक समावेशन.
 - दैनंदिन प्रतिकार.
 - आत्मजागरूकता.

210 among every 1,000 persons in managerial positions are women.

55.63% Pradhan Mantri Jan Dhan accounts held by women.

Contemporary debates

Body Autonomy.

Marriage, Pregnancy, freedom from violence
Abortion, menstrual leaves, dress, move, live freely.

Reproductive Rights

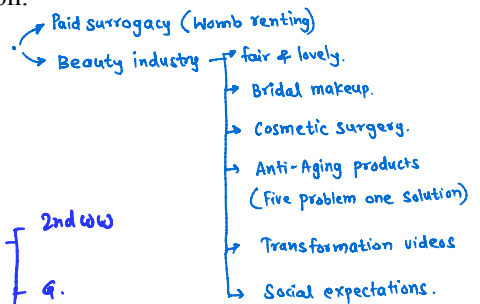
= (Abortion, Menstrual Health and leaves, Sexual Consent, Marital Rape, Surrogacy)

Intersectionality

= (Caste = Dalit women ^{disability} in hathras, Religion = Shahin Bagh)

Digital Vulnerability = Online harassment, deepfake, privacy violation.

Commodification of women body = Body beauty and mental health

Ecofeminism.

Keywords

Reserve Army of Labour

→ pulled into workforce when needed

Social Reproduction

→ cooking, caregiving, cleaning.

Dual Burden

Glass ceiling

Sticky floor

Newer forms of patriarchy

Intersectionality

Motherhood penalty

Feminisation of Poverty

Pink collar jobs

= women work → Receptionist
→ Nursing
→ Teaching
→ Secretaries

Tokenism

Masculinisation of Governance

→ Absence in Top police, Military.

Commodification of women body

Symbolic autonomy

→ Allow to work
→ using names.

Interesting content can be directly used in essay.

Dalit women talk differently (Sharmila Rege) : Arguments for Dalit Feminism, connection between caste, class and Gender.

Capitalism, Sexual Violence, and Sexism by Kavita Krishnan.

Writing caste is writing gender : How caste and Gender are interrelated and produces each other.

Feminism for 99% : Tithi Bhattacharya

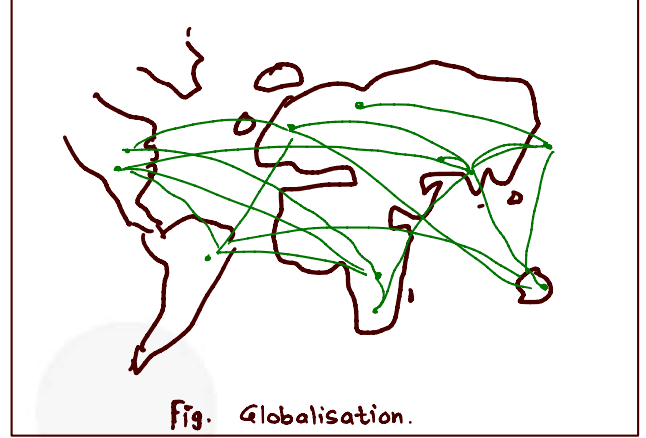
Why Loiter = Shilpa Phadke

4. जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावरील प्रभाव

जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू, कल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या सीमापार देवाणघेवाणीद्वारे जगातील अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि लोकसंख्या यांचे वाढते परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबन.

जागतिकीकरणाचे प्रमुख घटक

- आर्थिक एकीकरण: व्यापार वाढ → थेट परकीय गुंतवणूक/एफ.आय.आय.
- तांत्रिक प्रवाह: ICT, इंटरनेट, ऑटोमेशनचा विस्तार.
- सांस्कृतिक देवाणघेवाण: जागतिक माध्यमे → जीवनशैलीचे मिश्रण.
- कामगारांची गतिशीलता: परतावा आणि आउटसोर्सिंगमध्ये वाढ → स्थलांतर.
- जागतिक उत्पादन: बहुराष्ट्रीय कंपन्या → सीमेपलीकडील पुरवठा साखळी.
- वित्तीय संबंध: जागतिक भांडवल व समभाग बाजारांचे एकत्रीकरण.
- धोरण उदारीकरण: एलपीजी सुधारणा → बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्था.
- ज्ञानाचा प्रवाह: शिक्षण आणि कौशल्य देवाणघेवाणीतील वाढ.
- उपभोक्तावाद : जागतिक ब्रँड्स → नवीन उपभोग संस्कृती.

जागतिकीकरणाचा सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील सकारात्मक प्रभाव	जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील नकारात्मक प्रभाव
<ul style="list-style-type: none"> • सामाजिक गतिशीलतेत वाढ: शिक्षण, नोकऱ्या आणि संपर्क → महत्वाकांक्षी मध्यमवर्गाचा उदय. • महिला सक्षमीकरण: जागतिक कल्पना, रोजगार संधी व हक्क चळवळींचा प्रभाव → पितृसत्ताक व्यवस्थेला आव्हान दिले. • सांस्कृतिक देवाणघेवाण: जागतिक आणि स्थानिक (ग्लोकल) जीवनशैलीचे मिश्रण → व्यापक सामाजिक स्वीकृती. • युवा अभिमुखता: उदार मूल्यांचा प्रभाव → व्यक्तिमत्त्व, करिअर आणि वैयक्तिक निवडींवर अधिक भर. • शिक्षणाचा विस्तार : जागतिक विद्यापीठे, ऑनलाइन शिक्षण → ज्ञानप्राप्ती व जागरूकतेत वाढ. • सामाजिक जागरूकता: मानवी हक्क, लैंगिक समानता, पर्यावरण, एलजीबीटीक्यू + समस्या दृश्यमानता प्राप्त करतात. • शहरी आधुनिकीकरण: जागतिक स्तरावरील शहरे → महानगरीय मूल्ये व विविध समुदायांतील परस्परसंवाद वाढ. 	<ul style="list-style-type: none"> • सांस्कृतिक एकरूपता: पाश्चात्य जीवनशैलीचा प्रभाव → स्थानिक कला, भाषा व संस्कृतीला धोका. • कौटुंबिक विघटन : संयुक्त कुटुंबाकडून विभक्त कुटुंबाकडे जाणे → संयुक्त कुटुंबापासून न्यूक्लियर कुटुंबाकडे झुकाव → पारंपरिक आधारव्यवस्थांचे क्षरण. • उपभोक्तावाद आणि भौतिकवाद : सामाजिक तुलना वाढल्या → मानसिक ताण व कर्जसंस्कृतीचा विस्तार. • ग्रामीण-शहरी विभाजन: जागतिक लाभांमध्ये असमान प्रवेश → सामाजिक विषमता वाढली. • अस्मितेचा संघर्ष: पिढीजात आणि नैतिक तणाव → पारंपरिक विरुद्ध आधुनिक मूल्ये. • लैंगिक शोषण : अनौपचारिक क्षेत्रात महिलांचे वाढते प्रमाण → कमी वेतन, दुहेरी जबाबदारी. • सामाजिक परकेपणा: शहरी अनामिकता → सामुदायिक नाती व सामाजिक बंध कमकुवत झाले.

जागतिकीकरणामुळे भारतातील विविधता आणि बहुलता धोक्यात आली आहे का?

समर्थनार्थ युक्तिवाद (होय, जागतिकीकरणामुळे विविधता आणि बहुलवादाला धोका आहे)	विरोधी युक्तिवाद (नाही, जागतिकीकरणामुळे विविधता आणि बहुलवाद मजबूत होतो)
<ul style="list-style-type: none"> • सांस्कृतिक एकजिनसीपणा: पाश्चात्य प्रसारमाध्यमे आणि उपभोक्तावाद → स्थानिक भाषा, वेशभूषा आणि उत्सवांचा न्हास. • स्वदेशी ज्ञानाचे नुकसान: पारंपरिक हस्तकला, लोककला आणि उपचार प्रणाली जागतिक लोकप्रिय संस्कृतीसमोर मागे पडतात. • भाषेचे वर्चस्व : इंग्रजी केंद्रित शिक्षण → प्रादेशिक भाषांचे उपेक्षितकरण. • शहरी आकांक्षा: एकसारख्या जीवनशैलीकडे झुकाव → प्रादेशिक ओळखी व मूल्यव्यवस्था कमी होत जाते. 	<ul style="list-style-type: none"> • सांस्कृतिक देवाणघेवाण: जागतिक व स्थानिक संस्कृतींचे मिश्रण → "ग्लोकलायझेशन"मुळे नवे संकरित सांस्कृतिक रूप उदयास येते. • संपर्कातून सक्षमीकरण: डिजिटल माध्यमे प्रादेशिक आवाज, कला व सामाजिक चळवळी अधिक व्यापक पातळीवर पोहोचवतात. • आर्थिक समावेशन: जागतिक संपर्कामुळे पारंपरिक हस्तकलांचे ई-कॉमर्सद्वारे पुनरुज्जीवन (उदा., मधुबनी कलेचे ऑनलाइन निर्यात). • जागरूकता आणि हक्क: जागतिक मानवी हक्कांच्या चर्चेमुळे → लिंगसमानता व अल्पसंख्याक संरक्षणाला बळ चालना मिळाली.

- **माध्यमांचे वर्चस्व:** सौंदर्य, यश आणि उपभोग या एकसमान आदर्शांना प्रोत्साहन → जागतिक मंच.
- **आर्थिक एकरूपता:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे बाजार वर्चस्व → लघु कारागीर, ग्रामीण उत्पादक आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था कमकुवत करतात.
- **युवकांचा परकेपणा:** सांस्कृतिक मुळांची जागा जागतिक पॉप संस्कृतीने घेतली → पारंपारिक एकात्मता कमकुवत झाली.

- **पर्यटन आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:** जागतिक पर्यटनामुळे → वारसा संवर्धन व सांस्कृतिक विविधतेला प्रोत्साहन मिळते.
- **ज्ञानाची देवाणघेवाण:** जागतिक शिक्षणाची ओळख → सहिष्णुता आणि बहुसांस्कृतिक समज वाढवते.
- **धोरणात्मक आधार:** भारताची बहुविधतावादी राज्यघटना + सॉफ्ट पॉवर राजनय → सर्वसमावेशक ओळख मजबूत करते.

संतुलित दृष्टिकोन :

- जागतिकीकरण भारताच्या विविधतेला आकार देते → सांस्कृतिक मुळांशी जागतिक एकात्मता संतुलित करण्याचे आव्हान आहे. भारतीय बहुलवाद तेव्हाच टिकून राहू शकतो जेव्हा अनुकूलन हे परंपरेला नष्ट कारणाते नव्हे तर पूरक ठरते.

भारतातील चालीरीती आणि परंपरांवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

सकारात्मक प्रभाव	नकारात्मक प्रभाव
<ul style="list-style-type: none"> • सांस्कृतिक देवाणघेवाण: जागतिक कल्पनांच्या संपर्कामुळे → विविधता आणि आधुनिक मूल्यांची व्यापक स्वीकृती वाढते. • परंपरांचा पुनराविष्कार: सण, खाद्यसंस्कृती आणि वस्त्रपरंपरा आधुनिक धाटणीशी जुळवून घेतात (उदा., पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव, फ्यूजन फॅशन). • माध्यमांद्वारे पुनरुज्जीवन: योग, आयुर्वेद, शास्त्रीय नृत्य यांना जागतिक मान्यता → सांस्कृतिक सॉफ्ट पॉवर वाढते. • प्रवासी भारतीयांचा प्रभाव: NRI समुदाय भारतीय परंपरा जपतात व जागतिक स्तरावर प्रसारित करतात (उदा., दिवाळीचे जागतिक सेलिब्रेशन). • तंत्रज्ञानाचा समावेश: डिजिटल मंचावर ऑनलाईन पूजा, सांस्कृतिक उत्सव → युवांपर्यंत अधिक व्यापक पोहोच. 	<ul style="list-style-type: none"> • सांस्कृतिक एकजिनसीपणा : पाश्चात्य जीवनशैली आणि उपभोगवाद → पारंपरिक प्रथा व पोशाखांचे क्षीण होणे. • विधी-परंपरांतील घट: युवकांची अलिप्तता → कुटुंब व धार्मिक रूढींमध्ये कमी सहभाग. • परंपरांचे व्यापारीकरण: सण बाजारकेंद्रित कार्यक्रम बनणे (उदा., स्थानिक दिवसांच्या जागी व्हॅलेंटाईन डे चा प्रसार). • भाषा व कलांचा न्हास: प्रादेशिक भाषा, लोकगीते व हस्तकला → जागतिक मनोरंजनाच्या वर्चस्वामुळे मागे पडत आहेत. • मूल्यांतील बदल: सामूहिकतेकडून व्यक्तिकेंद्रित मूल्यांकडे झुकाव → कुटुंब, समुदाय व नैतिक नाती कमकुवत होतात.

भारतीय समाजाच्या विविध घटकांवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव

सामाजिक घटक	सकारात्मक प्रभाव	नकारात्मक प्रभाव
कुटुंब	- विभक्त कुटुंबांचा उदय → आर्थिक स्वातंत्र्य - जीवनमानात सुधारणा व निर्णयप्रक्रियेत लैंगिक समानता. - उदारमतवादी, आधुनिक मूल्यांचा परिचय.	- संयुक्त कुटुंबाचे नाते कमकुवत होणे - वृद्धांचे उपेक्षितकरण आणि भावनिक परात्मभाव. - घटस्फोट आणि कौटुंबिक कलह वाढणे.
विवाह	- आंतर-जाती/आंतर-प्रादेशिक विवाहामध्ये वाढ. - निवडीचे अधिक स्वातंत्र्य आणि विवाहाला वेळ घेणे. - प्रेम आणि सहविवाहाचा स्वीकार.	- व्यावसायिक वापर आणि ऑनलाईन विवाह पसंतीचा उदय - पारंपारिक विधींचा न्हास. - घटस्फोटाचे उच्च प्रमाण आणि अस्थिरता.
महिला	- रोजगार आणि शिक्षणाद्वारे आर्थिक -सक्षमीकरण, माध्यमे, राजकारण आणि उद्योजकता यामध्ये दृढमानता. - हक्क आणि समानतेबाबत जागरूकता.	- काम आणि घराचे दुहेरी ओझे - लैंगिकीकरण आणि उपभोक्तावादी चित्रण . - अनौपचारिक/जागतिक कामगार क्षेत्रात शोषण.
मुले	- शिक्षणाची उपलब्धता आणि जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण करणे - सर्जनशीलता आणि डिजिटल साक्षरतेत वाढ. - हक्क आणि वैयक्तिकतेबाबत जागरूकता.	- पडद्याचे व्यसन आणि सांस्कृतिक अलिप्तता - उपभोक्तावाद आणि तणावात वाढ. - कौटुंबिक-मुलांचे भावनिक बंध कमकुवत करणे.
जातीव्यवस्था	- व्यावसायिक गतिशीलता आणि शहरी अनामिकतेमुळे जातीय अडथळे कमी - कामाच्या ठिकाणी आणि शिक्षणात आंतरजातीय परस्परसंवाद.	- राजकारण आणि विवाहात जातीचे सातत्य - विषमतेचे नवीन प्रकार (आर्थिक) - ओळखीवर आधारित तणाव कायम आहे.

5. लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या

भारताच्या लोकसंख्येची ठळक वैशिष्ट्ये

- सर्वात मोठी लोकसंख्या: ~ 1.4 अब्ज (2023) → भारत आता जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश आहे.
- मंद वाढ: 1970 च्या दशकातील विकास दर 2% → आता सुमारे 1% → प्रजननदर घटणे हे लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण दर्शवते.
- लोकसंख्याशास्त्रीय विविधता: प्रजनन व मृत्यूदरात मोठा फरक — बिहार (TFR 3.0) विरुद्ध केरळ (1.6).
- तरुण लोकसंख्या: सरासरी वय ~ 28 वर्षे → 60% कार्यशील वयोगट → प्रचंड लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश.
- असमान वितरण : सिंधू-गंगेक मैदाने व किनारपट्टीवरील दाट वस्ती → वाळवंट, पर्वत व ईशान्येत विरळ वस्ती.
- ग्रामीण-शहरी विभाजन: सुमारे 65% ग्रामीण लोकसंख्या; शहरीकरण सातत्याने वाढते (2011 मध्ये 34%, आज अधिक).
- लिंग गुणोत्तर: एकूणच १०२०♀/१०००♂ (एनएफएचएस-५) → वायव्य राज्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर अजूनही कमी आहे.
- वार्षिक आणि भाषिक विविधता: एकूण 1020 स्त्रिया/1000 पुरुष (NFHS-5) → पण उत्तर-पश्चिम राज्यांत बाललिंग गुणोत्तर अजूनही कमी आहे.
- धार्मिक रचना: हिंदू बहुसंख्य (79.8%) → मुस्लिम (14.2%) → इतरांमध्ये ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन यांचा समावेश आहे.
- अवलंबित्वातील भिन्नता: उत्तर प्रदेश, बिहारमध्ये उच्च तरुणांचे अवलंबित्व; केरळ, तामिळनाडूमध्ये वृद्धत्व.
- आयुर्मान: सुमारे 70 वर्षे → आरोग्यसेवा सुधारली, तरीही ग्रामीण-शहरी तफावत कायम आहे.
- स्थलांतर: ग्रामीण → शहरी आणि आंतरराज्य (उदा. बिहार → महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश → दिल्ली).

भारतातील लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत घटक

- उच्च प्रजनन दर: लवकर होणारे विवाह → वारंवार प्रसूती → लोकसंख्येत जलद वाढ.
- मृत्यूदरातील घट: अर्भक आणि माता मृत्यू → चांगली आरोग्य सेवा → आयुर्मान वाढले.
- दारिद्र्य आणि निरक्षरता: जागरूकतेचा अभाव → मोठ्या कुटुंबांकडे आर्थिक सुरक्षा म्हणून पाहिले जाते.
- कृषी अर्थव्यवस्था : श्रमप्रधान शेती → अधिक मुलांना प्राधान्य देणे.
- धार्मिक आणि सामाजिक निकष: मुलाला प्राधान्य → पुरुष वारस होईपर्यंत प्रसूती सुरुच ठेवणे.
- सुधारित वैद्यकीय सुविधा: लसीकरण आणि औषधांची उपलब्धता → मृत्यूदर घट, जन्मदर तुलनेने स्थिर.
- कमी वयात विवाह आणि स्त्रियांचे कमी शिक्षण: प्रजननाचा अधिक कालावधी.
- कुटुंब नियोजनाच्या जागरूकतेचा अभाव: गर्भनिरोधकांचा मर्यादित वापर → अनपेक्षित प्रसूती होणे.
- स्थलांतर आणि प्रजनन संबंध: ग्रामीण स्थलांतरित लोक शहरी भागात उच्च प्रजनन निकष राखतात.
- सरकारी सहाय्य सेवा: अन्न, आरोग्य आणि अनुदानाचा विस्तार → मृत्यूदरात घट → निव्वळ लोकसंख्या वाढ..

भारतातील असमान लोकसंख्येच्या वितरणास जबाबदार घटक

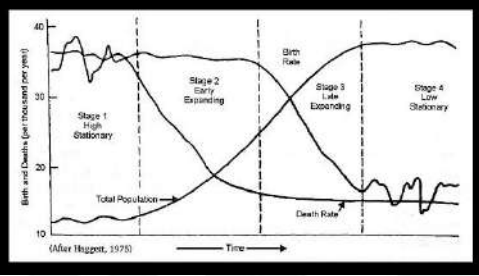
- भूप्रदेश व भूस्वरूप: सपाट मैदाने → दाट वस्ती (सिंधू-गंगा मैदाने) → पर्वत व वाळवंट → विरळ वस्ती (हिमालय, थार).
- हवामान : समशीतोष्ण व ओलसर (किनारी, मैदान) → दाट वस्ती; अत्यंत उष्ण/थंड प्रदेश → विरळ वस्ती.
- मातीची सुपीकता : जलोढ माती (उत्तर प्रदेश, बिहार, पंजाब) → सघन शेती → दाट लोकसंख्या.
- पाण्याची उपलब्धता: नद्या आणि भूजल (गंगा, गोदावरी) → अधिवास आकर्षित करतात; कोरडवाहू विभाग विरळ आहेत.
- औद्योगिकीकरण : औद्योगिक पट्टे (मुंबई, कोलकाता, दिल्ली) → शहरी गर्दी → रोजगाराचे आकर्षण.
- कृषी उत्पादकता : सुपीक आणि सिंचन क्षेत्र → मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण लोकसंख्येला आधार देतात.
- वाहतूक आणि सुलभता: चांगली जोडणी असलेली मैदाने → दाट वस्ती; ईशान्य व हिमालयीन दुर्गम भाग - विरळ वस्ती.
- शहरीकरण: स्थलांतरामुळे महानगरांमध्ये घनता जास्त →; ग्रामीण भागात कमी लोकवस्ती आहे.
- ऐतिहासिक व राजकीय घटक : प्राचीन वसाहतीक केंद्रे (दिल्ली, वाराणसी) → ऐतिहासिक लोकसंख्या वारसा.

महाराष्ट्रातील स्थलांतराचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम

- शहरीकरणाला चालना : बाह्य-स्थलांतरामुळे मुंबई, पुणे, नाशिकसारख्या शहरांची जलद विकास.
- कामगार पुरवठा: स्थलांतरित कमी-कौशल्याच्या नोकऱ्या करतात → बांधकाम, वस्त्रोद्योग, घरगुती काम यांना आधार मिळतो.
- आर्थिक विकास : स्वस्त कामगार → औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार → जीडीपी मध्ये वाढ.
- सांस्कृतिक विविधता : सण, खाद्यसंस्कृती, भाषा → मिश्र लोकसंख्या शहरी संस्कृती समृद्ध करते.
- अनौपचारिक क्षेत्रातील वाढ: स्थलांतरितांचे अवलंबित्व → अनियमित, कमी वेतन असलेल्या रोजगाराची वाढ.
- पायाभूत सुविधांवर ताण: गर्दी → घरांची कमतरता, झोपडपट्ट्या, पाणी आणि वाहतुकीचा ताण.
- सामाजिक तणाव : रोजगार आणि संसाधनांसाठी स्पर्धा → भूमिपुत्रांच्या चळवळी, प्रादेशिक राजकारण.
- वेतन अस्थिरता: कामगारांची अधिकता → स्थानिक कामगारांचे वेतन स्थिर वा कमी.
- ग्रामीण परिणाम (मूळ राज्ये) : बाह्य-स्थलांतरामुळे → परताव्यात वाढ परंतु ग्रामीण मजूरांची कमी उपलब्धता (उदा., बिहार, यूपी).
- आरोग्य आणि राहणीमान: अस्वच्छता, असुरक्षित घरे → रोग आणि शोषणाची असुरक्षितता.
- शिक्षणावरील भार: स्थलांतरित मुलांच्या संख्येमुळे → महानगरपालिका शाळांमध्ये गर्दी → गुणवत्तेत घट.
- सांस्कृतिक समावेशनाच्या समस्या: भाषा आणि ओळखीतील फरक → कधीकधी प्रादेशिक तणाव.

- सामाजिक-सांस्कृतिक घटक: तीर्थक्षेत्र आणि व्यापार केंद्रे (वाराणसी, तिरुपती) → स्थानिक लोकसंख्येचे केंद्रीकरण.
- भारताच्या लोकसंख्येशी संबंधित समस्या
- अतिलोकसंख्येचा दबाव : 1.4 अब्ज लोकसंख्या → जमीन, पाणी, गृहनिर्माण आणि सेवांवर ताण.
- बेरोजगारी: रोजगार निर्मिती < लोकसंख्या वाढ → तरुणांच्या बेरोजगारीत वाढ.
- दारिद्र्य चक्र: उच्च अवलंबित्व → कमी उत्पन्न → शिक्षण व आरोग्याची खराब स्थिती.
- शेतीवरील ताण : अल्पभूधारक, विखंडीत जमीन → कमी उत्पादकता → ग्रामीण संकट.
- शहरी गर्दी : स्थलांतरामुळे → झोपडपट्ट्या, वाहतूककोंडी, प्रदूषण वाढ (विशेषतः महानगरांमध्ये).
- पायाभूत सुविधांची कमतरता: रस्ते, शाळा, रुग्णालये → सेवा-गुणवत्तेत घट.
- आरोग्य आव्हाने: कुपोषण, मातामृत्यू, आजारांचा प्रसार → दाट लोकसंख्येमुळे वाढ.
- शैक्षणिक तफावत: नामांकन वाढले तरी गुणवत्ता व पोहोच असमान.
- पर्यावरणीय ताण: लोकसंख्येच्या भारामुळे जंगलतोड, टाकाऊ पदार्थ आणि भूजल कमी होते.
- प्रादेशिक असंतुलन: उत्तर (उच्च प्रजननदर) दक्षिण ↔ (वृद्ध लोकसंख्या) → असमान संसाधने.
- लिंग असमतोल: अनेक राज्यांमध्ये मुलाला प्राधान्य → विषम बाललिंग गुणोत्तर.

लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण

<p>संकल्पना</p>	<p>लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण- संकल्पना आणि टप्पे</p> <ul style="list-style-type: none"> • अर्थ: देशाच्या विकासासोबत जन्मदर व मृत्यूदर दोन्ही उच्च स्तरावरून कमी स्तरावर येण्याची प्रक्रिया म्हणजे लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण. • पहिला टप्पा - उच्च स्थिरता: उच्च जन्मदर ↔ उच्च मृत्यूदर → कमी लोकसंख्या वाढ → औद्योगिक क्रांतीपूर्व काळ (आदिवासी, कृषी समाज). • दुसरा टप्पा- सुरवातीचा विस्तार: कमी मृत्यूदर (वैद्यकीय प्रगती, स्वच्छता) → जन्मदर अजूनही जास्त → 1980 पर्यंत लोकसंख्या स्फोट. • तिसरा टप्पा - नंतरचा विस्तार : जन्मदरात घट (शिक्षण, कौटुंबिक नियोजन) → लोकसंख्या वाढ मंदावते → भारताची सध्याची अवस्था. • चौथा टप्पा - कमी स्थिरता: कमी जन्म कमी ↔ मृत्यू → स्थिर लोकसंख्या → विकसित देशांमध्ये दिसून येते. • पाचवा टप्पा- घट (काही राष्ट्रांमध्ये): जन्मदर < मृत्यूदर → लोकसंख्या घट → जपान, युरोपातील काही देश.
<p>भारताची स्थिती</p>	<p>भारत विस्ताराच्या टप्प्यात आहे → प्रजननदर घटत आहे, मृत्यूदर आधीच कमी आहे → त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाची संधी खुली आहे.</p>
<p>आकृती</p>	
<p>महाराष्ट्राचे लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण</p>	<ul style="list-style-type: none"> • सध्याचा टप्पा: विस्तार → कमी स्थिर टप्प्याकडे संक्रमण → जन्मदर व मृत्यूदर दोन्ही सातत्याने घटत आहेत. • प्रजनन दर : TFR सुमारे 1.7 (प्रतिस्थापन स्तरखाली) → दक्षिणेकडील विकसित राज्यांप्रमाणेच. • मृत्यू दर: आरोग्यसेवा सुधारल्याने कमी → IMR सुमारे 17 (भारतामधील सर्वात कमी दरापैकी एक). • लोकसंख्या वाढ : मंदावलेली → शहरीकरण आणि साक्षरतेमुळे कुटुंबाच्या आकाराला आळा बसला आहे. • शहरी प्रभाव: मुंबई-पुणे पट्टा → आधुनिक जीवनशैली → विलंबित विवाह आणि कमी मुले. • ग्रामीण-शहरी विभाग: विदर्भ, मराठवाडा सारख्या ग्रामीण भागांत → प्रजननदर थोडा जास्त; संथ संक्रमण. • आयुर्मान: ~72 वर्षे → सुधारित वैद्यकीय पायाभूत सुविधा आणि राहणीमान दर्शवते. • वयोगटाची रचना: उदयोन्मुख लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश → कार्यक्षम वयोगटातील लोकसंख्या वाढते आहे • आव्हाने: पुढील काळात वृद्ध लोकसंख्या वाढणार → वृद्धदेखभाल व सामाजिक सुरक्षेची गरज. • एकूण प्रवाह: स्टेज IV (कमी स्थिर) कडे वाटचाल → स्थिर, वृद्धत्वाकडे झुकणारी व शहरीकृत लोकसंख्या.

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश

<p>संकल्पना</p>	<ul style="list-style-type: none"> • अर्थ: संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधी (UNFPA) नुसार लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend) म्हणजे — “लोकसंख्येच्या वयोगटातील संरचनेत झालेल्या बदलांमुळे निर्माण होणारी आर्थिक वाढीची क्षमता; विशेषतः जेव्हा कार्यरत वयोगटातील लोकसंख्या (15–64 वर्षे) ही अवलंबित गटापेक्षा (14 वर्षांखालील व 65 वर्षांवरील) मोठी असते.”
-----------------	--

	<ul style="list-style-type: none"> • भारताची स्थिती: कार्यरत वयोगटातील लोकसंख्या सुमारे 65% → मध्यम वय सुमारे 28 वर्षे → लोकसंख्यात्मक लाभांशाची संधी साधारण 2055 पर्यंत उपलब्ध. •
संधी:	<ul style="list-style-type: none"> • मोठी श्रमशक्ती → उत्पादकता आणि नवोन्मेष वाढतो. • बचत आणि गुंतवणुकीत वाढ → आर्थिक वाढीस चालना • महिलांचे वाढते कार्यबल → लैंगिक सक्षमीकरण. • मागणीत वाढ → बाजारपेठेचा विस्तार व उपभोग वाढतो • जागतिक कामगार निर्यात संधी → कुशल तरुणांचा फायदा होईल.
लाभांश मिळवण्यातील आव्हाने	<ul style="list-style-type: none"> • बेरोजगारांची वाढ : रोजगारनिर्मिती कार्यक्षम लोकसंख्येच्या वाढीच्या तुलनेत अपुरी आहे. • कौशल्य्याची तूट : क्षणाची निकृष्ट गुणवत्ता → रोजगारक्षम नसणे. • लैंगिक तफावत: महिलांचा कामगार सहभाग दर (FLFP) फक्त ~35% → क्षमतेचा अर्धा भाग वापरत नाही. • आरोग्याच्या समस्या: कुपोषण, खराब आरोग्य सेवा → उत्पादकता कमी होते. • प्रादेशिक असंतुलन: उत्तर आणि पूर्व प्रदेश अजूनही उच्च प्रजनन टप्प्यात → असमान फायदे • ऑटोमेशनचा धोका: तंत्रज्ञानामुळे कमी-कौशल्य्याच्या नोकऱ्यांवर गदा → युवक बेरोजगार होण्याचा संभव.
पुढील वाटचाल आणि शासकीय प्रतिसाद	<ul style="list-style-type: none"> • कौशल्य विकास: स्किल इंडिया मिशन, प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना → रोजगारक्षमतेत वाढ व उद्योगाशी सुसंगत कौशल्ये. • शैक्षणिक गुणवत्ता: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 → तर्कशुद्ध विचार, डिजिटल कौशल्ये आणि व्यावसायिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते. • रोजगार निर्मिती: मेक इन इंडिया, स्टार्ट-अप इंडिया, डिजिटल इंडिया → उद्योजकता आणि उत्पादन क्षेत्रातील नोकऱ्यांना चालना मिळेल. • महिला सक्षमीकरण: बेटी बचाओ बेटी पढाओ, महिला शक्ती केंद्र → सुरक्षा आणि लवचिकतेद्वारे एफएलएफपी वाढवणे. • आरोग्यातील गुंतवणूक : आयुष्मान भारत, पोषण अभियान → तरुणांचे आरोग्य आणि पोषण बळकट करेल. • कामगार सुधारणा : औपचारिक रोजगार आणि उत्पादकतेला प्रोत्साहन → सुलभ कामगार संहिता. • प्रादेशिक समतोल: BIMARU राज्यांवर विशेष लक्ष → प्रजननदर, शिक्षण व रोजगार यांचे संतुलन साधणे. • नवोन्मेष परिसंस्था: अटल इनोव्हेशन मिशन, डिजिटल इंडिया → तंत्रज्ञानाद्वारे संचालित वाढ आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेला प्रोत्साहन देते. • स्थलांतर व्यवस्थापन: कौशल्य मॅपिंग आणि शहरी नियोजन → ग्रामीण-शहरी कामगारांना कार्यक्षमतेने सामावून घेणे. • सामाजिक सुरक्षा विस्तार: EPFO, PM-SYM → वृद्ध कामगार व अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी संरक्षण व्यवस्था.
निष्कर्ष	<p>टागोरांच्या विचारातून हे स्पष्ट होते की कालच्या शिक्षणाने उद्याचा भविष्यकाळ घडत नाही. भारताचा लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश तेव्हाच साकार होईल, जेव्हा शिक्षण, कौशल्ये आणि नवोन्मेष हे काळानुसार बदलत व विकसित होत राहतील.</p>

भारताचे मूक संकट : वृद्ध लोकसंख्या

संकल्पना आणि स्थिती	<ul style="list-style-type: none"> • अर्थ: घटती प्रजनन क्षमता + वाढते दीर्घायुष्य → वाढत्या वृद्धांचा वाटा → तरुण लोकसंख्या कमी होत आहे. • सध्याचा कल: भारतातील सुमारे 10% लोकसंख्या 60 वर्षांवरील → 2050 पर्यंत 20% पेक्षा जास्त होण्याचा अंदाज (UNFPA). • कारणे: प्रजननदरातील घट (TFR ~2.0) + आयुर्मानातील वाढ (~70 वर्षे) → वृद्धत्व संक्रमणाला वेग. • राज्यांतील फरक: केरळ, तामिळनाडू, महाराष्ट्र → सर्वाधिक वेगाने वृद्ध होत असलेली राज्ये; यूपी, बिहार → अजूनही युवकप्रधान राज्ये. • अवलंबित्वातील बदल: कार्यक्षम वयोगटाचा कमी वाटा → वृद्धांवरील आश्रिततेत वाढ → अर्थसंकल्पीय व सामाजिक ताण वाढतो.
आव्हाने	<ul style="list-style-type: none"> • विशेषत: असंगठित क्षेत्रातील कामगारांसाठी व्याप्तीची कमतरता आणि निवृत्तीवेतनाची रक्कम अत्यल्प आहे. • वृद्धांसाठी आवश्यक वैद्यकीय सेवा महाग आणि सहज उपलब्ध नाहीत. • वृद्धांची देखभाल, नर्सिंग आणि समुपदेशनासाठी आवश्यक कौशल्ययुक्त कर्मचाऱ्यांचा अभाव.

	<ul style="list-style-type: none"> • वृद्धावरील अत्याचार, दुर्लक्ष आणि शोषण रोखण्यासाठीचे कायदे प्रभावीपणे अंमलात येत नाहीत.. • पारंपरिक समाजात वृद्धांना घरी ठेवण्याची संस्कृती → वृद्धांश्रम किंवा केअर होमविषयी नकारात्मक धारणा.
शासकीय प्रतिसाद आणि पुढील वाटचाल	<ul style="list-style-type: none"> • धोरणात्मक आराखडा : वृद्ध व्यक्तींवरील राष्ट्रीय धोरण (1999), पालक व वरिष्ठ नागरिक पालनपोषण व कल्याण अधिनियम (2007). • आरोग्य योजना : वृद्धांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPHCE) → प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये वृद्धांसंबंधी सेवा. • सामाजिक सुरक्षा : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन, PM-SYM, EPFO सुधारणा. • वृद्धांची काळजी घेण्यासाठी पायाभूत सुविधा: डे-केअर सेंटर, वृद्धांश्रम, टेली-मेडिसिन. • पुढील मार्ग: डेमोग्राफिक विंटर टाळण्यासाठी निरोगी वृद्धत्व, निवृत्तीवेतनाची व्याप्ती, वृद्धांचा रोजगार आणि समुदाय काळजी घेण्यास प्रोत्साहन देणे.

Population

Total population of India ~ 1.42 billion, overtook China in 2023 to become the most populous country.

Composition of population - 0 to 14 years = 25%, 15 to 64 years = 68%, above 65 = 7%

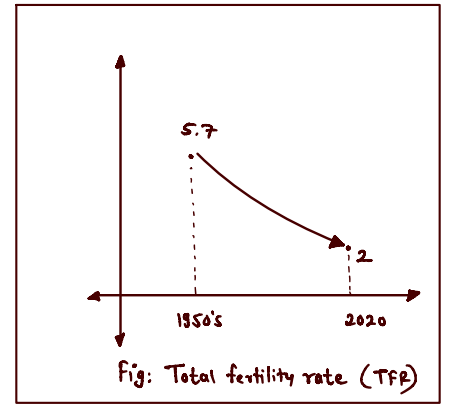
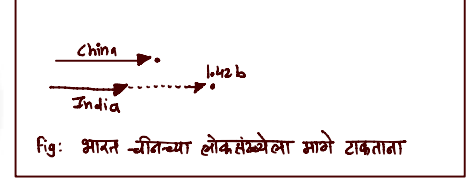
Total Fertility Rate = 2 (used to be 5.7 in 1950s)

Crude Death Rate = 7.4 (used to be 22 in 1950s)

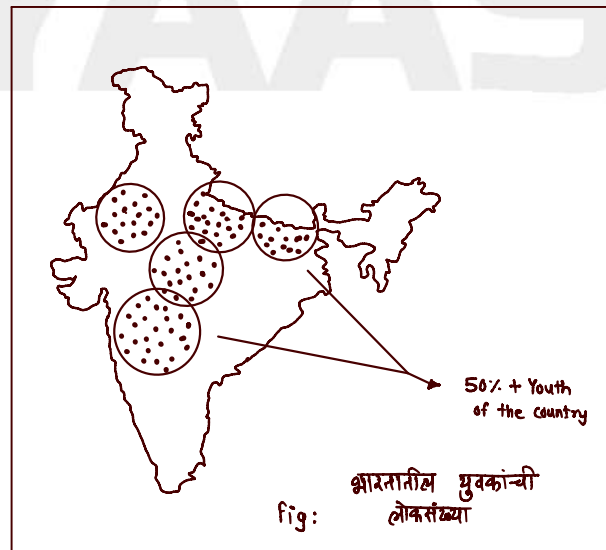
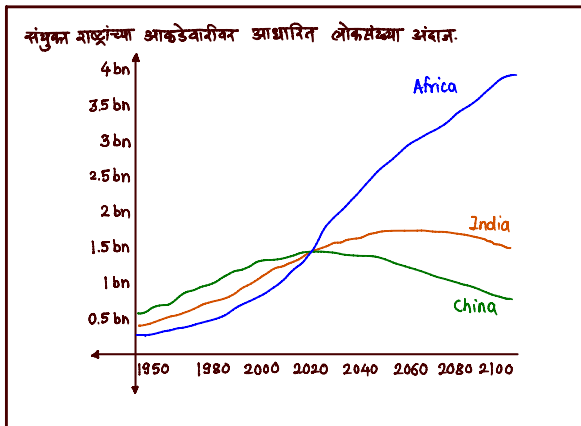
Average age in India = 28 (China = 38, USA = 38, Japan = 48)

States of Bihar, UP, Maharashtra, Madhya Pradesh and Rajasthan are projected to have > 50% of the country's youth

Total migrant population in India - 2001 = 300 mn, 2011 = 450 mn, 2021 = 600 mn (estimated)
 ↓
 30 crore

P R A Y A A S

6. दारिद्र्य (गरिबी) आणि विकासात्मक समस्या

विषयावहलचा संक्षिप्त आढावा

दारिद्र्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक वाढ असूनही दारिद्र्य कायम → सुमारे ११% लोक अद्याप बहुआयामी गरिबीमध्ये (UNDP अहवाल). दारिद्र्य प्रामुख्याने ग्रामीण भाग आणि मागासलेल्या राज्यांमध्ये (बिहार, झारखंड, उत्तर प्रदेश) केंद्रित आहे. बहुआयामी दारिद्र्य → उत्पन्न + शिक्षण + आरोग्य + सन्मानाची तूट.
विकास-दारिद्र्य दुवा	<ul style="list-style-type: none"> दारिद्र्य → विकासातील अडथळा: कमी मानवभांडवल → कमी उत्पादकता → मंद आर्थिक वाढ. विकासातील तूट → दारिद्र्य सापळा : शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधांची असमान उपलब्धता → वंचितता कायम ठेवते. असमान वाढ: शहरी व किनारी समृद्धी ↔ ग्रामीण व आदिवासी भागात स्थिरावलेला विकास → प्रादेशिक विषमता दारिद्र्य अधिक खोल करते.
दारिद्र्याशी संबंधित प्रमुख विकासात्मक समस्या	<ul style="list-style-type: none"> बेरोजगारी आणि अनौपचारिकता: 80% कर्मचारी अनौपचारिक क्षेत्रात → सामाजिक सुरक्षेचा अभाव. कृषी संकट : खंडित जमीन, कमी सिंचन आणि किमतीतील चढउतार → ग्रामीण संकट. शिक्षणातील तफावत: निकृष्ट दर्जाचे शालेय शिक्षण → कौशल्य विकासास मर्यादा आणते. आरोग्य विषमता : कुपोषण, आरोग्याची कमतरता → कमकुवत मानवी भांडवल. लैंगिक असमानता : कमी FLFP, वेतनातील तफावत → दारिद्र्याचे स्त्रीकरण. प्रादेशिक असंतुलन: उत्तर आणि पूर्वेकडील राज्ये मानव विकास निर्देशांकात मागे → असमान विकास. शहरी आन्हाने: झोपडपट्ट्या, घरांची कमतरता आणि सेवांची कमतरता → शहरी दारिद्र्य.

दारिद्र्याची कारणे आणि सरकारचा प्रतिसाद

भारतातील दारिद्र्याची कारणे	शासकीय प्रतिसाद
<ul style="list-style-type: none"> ऐतिहासिक विषमता : वसाहतवादी शोषण → विषम जमिनीची मालकी → ग्रामीण संकट. लोकसंख्येचा दाब : उच्च विकास → संसाधनांचा ताण → प्रति व्यक्ती उत्पन्न कमी. कृषी मागासलेपणा : अल्प भू-भाग, कमी उत्पादकता, मान्सूनवरील अवलंबित्व. बेरोजगारी: बेरोजगारीची वाढ → अनौपचारिक क्षेत्रातील वर्चस्व (~ 80% कामगार). कमी शिक्षण आणि कौशल्ये: कमी साक्षरता → रोजगार क्षमता → कौशल्य विसंगती मर्यादित करते. सामाजिक विषमता: जाती, लिंग आणि प्रादेशिक असमानता → मालमत्तेत असमान प्रवेश. चलनवाढ आणि महागाई : गरिबांच्या वास्तविक उत्पन्नात घट → अन्नसुरक्षेचा अभाव. पायाभूत सुविधांमधील तफावत : कमकुवत वाहतूक, ऊर्जा आणि दळणवळण → प्रादेशिक अविकसितता. आरोग्याची कमतरता : कुपोषण आणि रोगाचा ताण → मानवी उत्पादकता कमी करते. प्रशासन आणि धोरणात्मक तफावत : गळती, भ्रष्टाचार → अकार्यक्षम कल्याणकारी वितरण. 	<ul style="list-style-type: none"> रोजगार निर्मिती: मनरेगा, PMEGP, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना → ग्रामीण रोजगार आणि कौशल्य. उपजीविका आणि सक्षमीकरण: राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (एनआरएलएम) → बचत गटांच्या नेतृत्वाखालील उत्पन्न निर्मिती. सामाजिक सुरक्षा: PM-KISAN, PMGKY, PM-SYM → उत्पन्न आणि निवृत्तीवेतन सहाय्य. अन्न सुरक्षा: राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, मध्यान्ह भोजन, ICDS → पोषण संरक्षण. गृहनिर्माण आणि पायाभूत सुविधा: पंतप्रधान आवास योजना, पीएमजीएसवाय, जल जीवन मिशन → ग्रामीण मालमत्ता निर्मिती. आरोग्य आणि शिक्षण: आयुष्मान भारत, पोषण अभियान, एनईपी 2020 → मानवी भांडवल उभारणी. आर्थिक समावेशन: जनधन, आधार, डीबीटी → गळती कमी, प्रवेश वाढ. लक्षित दारिद्र्य निर्मूलन: अंत्योदय अन्न योजना, सौभाग्य, उज्ज्वला → सर्वात गरीब कुटुंबांवर लक्ष केंद्रित करणे.

दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

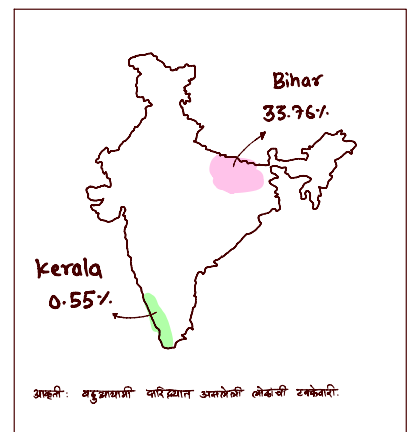
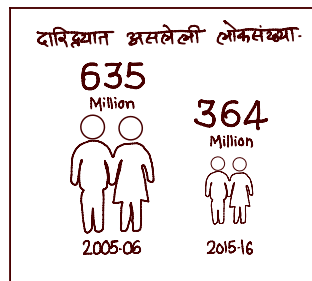
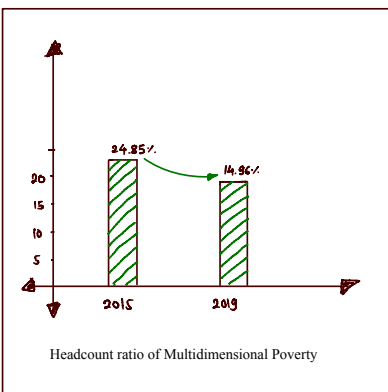
संकल्पना	आकृती
<ul style="list-style-type: none"> कमी उत्पन्न → कमी बचत → कमी गुंतवणूक → कमी उत्पादकता → कमी रोजगार → पुन्हा कमी उत्पन्न. निकृष्ट शिक्षण → कमी कौशल्ये → कमी वेतन → उन्नतीची मर्यादित संधी. कुपोषण आणि खराब आरोग्य → कामकाजातील कमी कार्यक्षमता → उत्पन्न क्षमता कमी होते. मोठे कुटुंब → उच्च आश्रितता गुणोत्तर → संसाधनांचा ताण → सततची गरिबी आहे. सामाजिक विषमता (जात, लिंग) → असमान संधी → खोलवर रुजलेली वंचितता. पायाभूत सुविधांचा अभाव → कमी आर्थिक वाढ → कमकुवत बाजारपेठ उपलब्धता → उत्पन्नात स्थिरता आहे. कर्जाचा सापळा : जगण्यासाठी कर्ज घेणे → व्याजाचा भार वाढणे → दारिद्र्य टिकवून ठेवते. 	<p>The diagram illustrates the 'Vicious cycle of poverty' as a circular flow of negative factors. It starts with 'Low income' at the top, which leads to 'Low employment' on the left. This results in 'Low productivity' at the bottom, which leads to 'Low investment' on the right. This in turn leads to 'Low savings' at the top right, which feeds back into 'Low income' at the top, completing the cycle.</p>

लोकसंख्या आणि दारिद्र्य यांच्यातील संबंध; लोकसंख्या हे दारिद्र्य किंवा दारिद्र्य लोकसंख्येचे कारण आहे

लोकसंख्या आणि दारिद्र्य यांच्यातील संबंध	→ लोकसंख्या आणि दारिद्र्य एकमेकांशी जोडलेले आहेत आणि ते परस्पर दृढ करणारे आहेत. जास्त लोकसंख्या संसाधनांवर ताण आणून विकास मंदावू शकते, आणि दारिद्र्य स्वतःच उच्च प्रजननदर टिकवून ठेवते — त्यामुळे एक स्वतःच कायम राहणारे दुष्चक्र तयार होते.
दारिद्र्याचे कारण म्हणून लोकसंख्या	<ul style="list-style-type: none"> संसाधनांवरील ताण: लोकसंख्या वाढल्याने → जमीन, पाणी, रोजगार यांवर अति ताण वाढतो → प्रतिव्यक्ती उत्पन्न कमी होते. बेरोजगारी आणि अपुरे बरोजगार: कामगार पुरवठा > रोजगार निर्मिती → वेतनातील अस्थिरता. कमी भांडवल निर्मिती: अधिक अवलंबित्व → कमी बचत → गुंतवणूकीत घट. पायाभूत सुविधांवर भार: शाळा, रुग्णालये, घरबांधणी → सेवेचा निकृष्ट दर्जा. कृषी विखंडन: लहान शेतजमिनी → कमी उत्पादकता → ग्रामीण दारिद्र्यात वाढ. पर्यावरणीय ऱ्हास: जमीन आणि जंगलांचा अतिवापर → दीर्घकालीन उपजीविकेला धोका.
लोकसंख्या वाढीचे कारण म्हणून दारिद्र्य	<ul style="list-style-type: none"> कमी शिक्षण: जागरूकतेचा अभाव → मोठ्या कुटुंबाची परंपरा कायम. आर्थिक सुरक्षेची गरज: गरीब लोक मुलांना म्हातारपणी आधार किंवा कमाईचे साधन वाटतात. लैंगिक असमानता: लवकर विवाह + गर्भनिरोधकांची मर्यादित उपलब्धता → उच्च प्रजनन क्षमता. सामाजिक नियम: मुलाला प्राधान्य → मुलगा होईपर्यंत सलग प्रसूती करणे.
निष्कर्ष: दारिद्र्यामुळे लोकसंख्या वाढते आणि वाढती लोकसंख्या दारिद्र्य अधिक सखोल करते — या चक्राला थांबवण्यासाठी समावेशक विकास आणि सामाजिक सुधारणा अत्यावश्यक आहेत..	

महाराष्ट्राचा बहुआयामी दारिद्र्य सापळा

<p>1. मूळ कल्पना</p> <ul style="list-style-type: none"> महाराष्ट्राची समृद्धी असूनही विदर्भ आणि मराठवाड्यात तीव्र प्रादेशिक वंचना कायम आहे. अपुरी ग्रामीण पायाभूत सुविधा हे बहुआयामी दारिद्र्याचे मूळ कारणे असून — त्यात गुंतवणूक केल्यास दारिद्र्य सापळा तोडता येऊ शकतो. 	
<p>प्रादेशिक विषमता</p> <ul style="list-style-type: none"> समृद्ध पश्चिम: मुंबई, पुणे, ठाणे, कोल्हापूर → दरडोई उत्पन्न ₹3 लाख >. पूर्वेकडील मागास जिल्हे: वाशीम, गडचिरोली, यवतमाळ, बुलढाणा → प्रति व्यक्ति उत्पन्न < ₹1.5 लाख. बहुआयामी दारिद्र्य: नंदुरबार (33%), धुळे (24%) → तर पुणे आणि नागपूर (~3-4%). स्थानिक नमुना: नंदुरबार, पालघर, गडचिरोली, हिंगोली, परभणी → आदिवासी आणि डोंगराळ भागातील वंचितांचे समूह. 	<p>पायाभूत सुविधांमधील तफावत - मुख्य अडथळा</p> <ul style="list-style-type: none"> मूलभूत पायाभूत सुविधांची कमतरता: रस्ते, वाहतूक, वीज, बँका, बाजारपेठा आणि दूरसंचार अनेक खेड्यांमध्ये अजूनही अपुरे आहेत. आरोग्य विषयक तूट: प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, एम.सी.एच. केंद्रे, शौचालये, गटार, नळजोड पाणीव्यवस्था → अभावामुळे मानवी विकास खुंटतो. शैक्षणिक तूट: शाळा व प्रशिक्षण केंद्रे अनेक गावांपासून 10 किमीपेक्षा दूर → गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. संयुक्त वंचितता निर्देशांक: ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये महाराष्ट्र बिहार (15 व्या) आणि राजस्थान (18 व्या) पेक्षा वाईट आहे.
<p>सामाजिक-आर्थिक परिणाम</p> <ul style="list-style-type: none"> अविकासाची केंद्रे: मागास खेडी आजूबाजूच्या तितक्याच गरीब गावांनी वेढलेली आहेत → भौगोलिक दारिद्र्याच्या सापळ्यात अडकली आहेत. स्थलांतर आणि अनौपचारिकता: खराब पायाभूत सुविधा → बाह्य-स्थलांतर वाढ → शहरी झोपडपट्ट्यांची वाढ, अनौपचारिक मजुरीचे प्रमाण वाढते. सामाजिक अशांतता: विषमतेमुळे → आरक्षणाच्या मागण्या व प्रादेशिक स्वायत्ततेसाठी चळवळी. आरोग्य आणि पोषण: कुपोषण, स्वच्छतेचा अभाव, आणि विशेषतः वंचित पट्ट्यांत महिलांच्या कमी रोजगारदराचे केंद्रीकरण. 	<p>धोरणात्मक अंतर्दृष्टी / पुढील मार्ग</p> <ul style="list-style-type: none"> सार्वजनिक पायाभूत सुविधातील गुंतवणूक: रस्ते, वीज, पाणी, आरोग्य, शिक्षण → विकासावर गुणक परिणाम होतात. संतुलित प्रादेशिक नियोजन: प्रशासकीय सीमांच्या पलीकडे लक्ष केंद्रित करणे → टियर-III (स्थानिक) नियोजन समाकलित करणे. सर्वसमावेशक वाढ: मागास जिल्ह्यांना राज्य संसाधनांचे समान वाटप. प्रशासन सुधारणा: स्थानिक स्वराज्य संस्था (पीआरआय) → विकेंद्रित वितरण आणि उत्तरदायित्व मजबूत करणे. मानवी भांडवलवावर भर: आरोग्य + शिक्षण + कौशल्य विकास → बहुआयामी दारिद्र्याचा सापळा तोडण्याची गुरुकिल्ली आहे.

७. शहरीकरण, समस्या आणि उपाय

भारतीय शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये

- जलद परंतु असमान वाढ: शहरी लोकसंख्या 17% (1951) → 35%+ (2024) → वाढ मुख्यतः काही महानगरांमध्ये केंद्रित आहे.
- महानगरांचे वर्चस्व: मुंबई, दिल्ली, बेंगळुरू, चेन्नई, कोलकाता → शहरी प्राथमिकतेवर वर्चस्व आहे.
- प्रादेशिक असंतुलन: पश्चिम आणि दक्षिणेकडील राज्ये मोठ्या प्रमाणात शहरीकृत → पूर्व आणि मध्य मागे आहेत.
- ग्रामीण-शहरी सातत्य: निम-शहरी भागाचा विस्तार → गावे आणि शहरांमधील सीमारेषा धूसर होत आहेत.
- स्थलांतर : ग्रामीण संकट व रोजगार शोध → शहरांच्या वाढीचा प्रमुख घटक आहे.
- अनौपचारिक वसाहती: 30-40% शहरी रहिवासी झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात → निकृष्ट गृहसुविधा व स्वच्छता.
- सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचे केंद्रीकरण: माहिती तंत्रज्ञान, व्यापार, वाहतूक आणि बांधकाम क्षेत्राचे वर्चस्व → विकेंद्रित उत्पादन.
- अपुन्या पायाभूत सुविधा: वाहतूककोंडी, कचरा, पाणी व परिवहन संकट → शहरी शाश्वततेपुढील मोठे आव्हान.
- सामाजिक-आर्थिक विविधता: समृद्धी आणि वंचिततेचे सहअस्तित्व.
- नागरी प्रशासनातील तफावत : महानगरपालिकांची आर्थिक क्षमता आणि अकार्यक्षम नियोजन → अकार्यक्षम सेवा वितरण..

महाराष्ट्रातील शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये

- उच्च शहरीकरण: सुमारे 45% लोकसंख्या शहरी (राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त).
- मेट्रोचे वर्चस्व : मुंबई-पुणे-ठाणे-नागपूर हे शहरी मुख्य केंद्र
- मुंबई : आर्थिक केंद्र हे → स्थलांतराचे मोठे आकर्षण आहे.
- औद्योगिक मार्गिका : मुंबई-पुणे-औरंगाबाद-नागपूर प्रोथ बेल्ट.
- स्थलांतरित वाढ : उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश → कामगार पुरवठा.
- प्रादेशिक असमतोल : पश्चिम महाराष्ट्र विकसित ↔ विदर्भ-मराठवाडा मागे.
- उप-शहरी विस्तार : महानगरांच्या भोवती अनियोजित वेगाने वाढणारे शहरी क्षेत्र → उदा., मुंबईजवळील बदलगाव, विरारसारखी अनियोजित उपनगरी वाढ.
- सेवा क्षेत्र : वित्त, IT, व्यापार या सेवा क्षेत्रांमध्ये रोजगार > उत्पादन क्षेत्र
- झोपडपट्टीचे केंद्रीकरण: महानगरांत अनौपचारिक घरकुलांचे प्रमाण जास्त → उदा., धारावी झोपडपट्टी.
- पायाभूत सुविधांवरील ताण : पाणीपुरवठा, कचरा व्यवस्थापन, वाहतूक यांच्यावर वाढता दबाव → उदा., पुण्यातील वाहतूक कोंडी.

शहरीकरणाचे सकारात्मक परिणाम

- आर्थिक वाढ : शहरे → उद्योग, सेवा आणि नावीन्यपूर्णतेची केंद्रे → जीडीपी चालक आहेत.
- रोजगार निर्मिती : औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील संधींचा विस्तार करते.
- पायाभूत सुविधांचा विकास : उत्तम वाहतूक, गृहनिर्माण, आरोग्य आणि शिक्षण सुविधा.
- सामाजिक गतिशीलता: जात, लिंग आणि प्रादेशिक अडथळे → गुणवत्तेवर आधारित संधीतील वाढ.
- जीवनशैलीचे आधुनिकीकरण: उदारमतवादी मूल्ये, जागरूकता व तंत्रज्ञानाचा वाढता स्वीकार.
- सेवांमधील सुधारित प्रवेश: आरोग्य, शिक्षण, वित्त आणि प्रशासन नागरिकांच्या अधिक जवळ आहे.
- महिला सक्षमीकरण: रोजगार व सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढ.
- नवोन्मेष आणि उद्योजकता: शहरांमध्ये स्टार्ट-अप आणि नवीन व्यवसाय परिसंस्था भरभराटीला येतात.
- सांस्कृतिक एकात्मता: विविध समुदायांचे मिश्रण → बहुलता आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देते.
- उत्तम संपर्क व्यवस्था : डिजिटल आणि प्रत्यक्ष जाळ्यामुळे बाजारपेठा आणि संवाद मजबूत होते.

भारतातील शहरीकरणाशी संबंधित समस्या

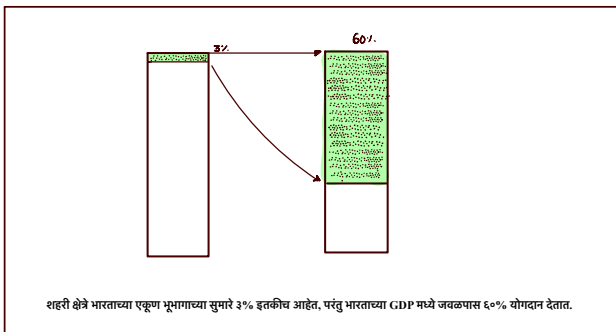
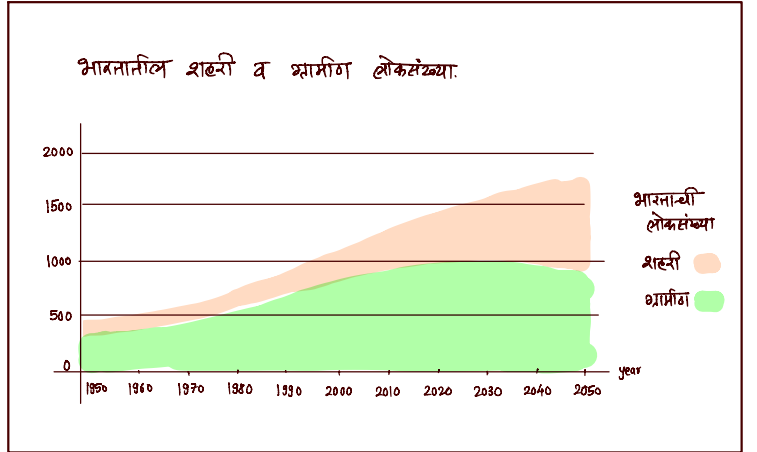
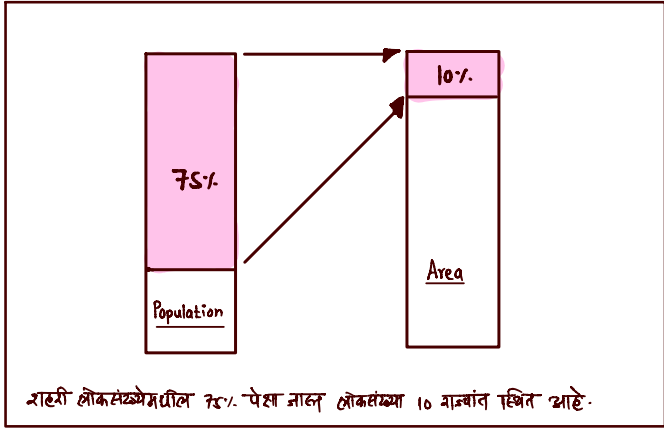
<p>झपाट्याने शहरीकरण झाल्यामुळे उद्भवलेल्या सामाजिक समस्या</p>	<ul style="list-style-type: none"> झोपडपट्ट्यांची वाढ: घरांची कमतरता → धारावी (मुंबई) आणि किबेरासारख्या झोपडपट्ट्यांची संख्या वाढणे → अस्वच्छता आणि गर्दी वाढली आहे. बेरोजगारी आणि अल्परोजगारी : उत्तर प्रदेश, बिहारमधून मुंबई-पुणे पट्ट्यात स्थलांतरित कामगार → रोजंदारीवर किंवा अनौपचारिक नोकऱ्यांवर अवलंबून असतात. शहरी दारिद्र्य : राहणीमानाची वाढती किंमत → झोपडपट्ट्यांमधील अनौपचारिक कामगारांना अन्न, भाडे आणि आरोग्यसेवेसाठी संघर्ष करावा लागतो. आरोग्याचे धोके: दिल्लीतील वायू प्रदूषण, कोलकात्यात डेंग्यूचा प्रादुर्भाव → कचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापनाचा परिणाम आहे. गुन्हेगारी आणि असुरक्षितता: शहरी चोरी, अंमली पदार्थांचा गैरवापर, बालगुन्हेगारीत वाढ- NCR व पुणे परिघातील भागांत अधिक प्रमाण आहे. सामाजिक विघटन : महानगरांमध्ये एकाकीपणा, तणाव → उच्च नैराश्य आणि आत्महत्येचे प्रमाण → विभक्त कुटुंबांची वाढ. लैंगिक समस्या: निर्भया प्रकरण (दिल्ली) आणि असुरक्षित सार्वजनिक वाहतूक → महिलांच्या गतिशीलता आणि रोजगारावर निर्बंध घालते. पर्यावरणीय ऱ्हास: यमुना आणि मिठी नद्यांचे प्रदूषण, गुरुग्राममधील हरित आच्छादनाचा ऱ्हास → शहरी विस्तारावर परिणाम. शहरी विषमता: मुंबईतील झोपडपट्ट्यांच्या बाजूला अलिशान इमारती → "समृद्धीची बेटे आणि दारिद्र्याचा सागर" अशी तीव्र विषमता. "
	<ul style="list-style-type: none"> वायू प्रदूषण: दिल्ली, मुंबई, लखनौ → वाहन उत्सर्जन + उद्योग जगातील सर्वात प्रदूषित शहरांमध्ये समाविष्ट आहेत. जल प्रदूषण : यमुना, मिठी, मुसी → नद्यांमध्ये असंशोधित सांडपाणी मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण करते.

<p>पर्यावरणीय समस्या</p>	<ul style="list-style-type: none"> घनकचऱ्याचे गैरव्यवस्थापन: भरलेले लँडफिल → गाझियाबाद, चेन्नई येथे आरोग्य व जमिनीचा गंभीर प्रश्न. हरितक्षेत्राचा ऱ्हास: शहरी विस्तारामुळे → बेंगळुरूची तलावपट्टी, मुंबईतील आरे जंगल जलदगतीने कमी होत आहे. ध्वनी प्रदूषण: वाहतूक व बांधकामामुळे → महानगरांमध्ये ताण व झोपेचे विकार वाढतात. शहरी उष्णता बेटांवरील परिणाम : काँक्रीटची घनता → दिल्ली व हैदराबाद मध्ये आसपासच्या भागापेक्षा अधिक तापमान. हवामान असुरक्षितता: पूर, उष्णतेच्या लाटा, किनारपट्टीची धूप → चेन्नई (2015 पूर), मुंबई (2021 पूर). भूजलाचा ऱ्हास: गुरुग्राम, चेन्नई, पुणे → अतिउपस्थामुळे तीव्र पाणीटंचाईचा सामना करावा लागतो.
<p>पायाभूत सुविधांच्या समस्या</p>	<ul style="list-style-type: none"> घरांची कमतरता: शहरी भागात 1.8 कोटी घरांची कमतरता → मुंबई, दिल्ली, कोलकाता येथे झोपडपट्ट्यांची वाढ. वाहतूक कोंडी: खराब सार्वजनिक वाहतूक → बेंगळुरू वाहतूक, दिल्ली एनसीआर प्रवासाचे संकट. पाणीपुरवठ्यातील असमानता: 24x7 पुरवठा अशक्य → बेंगळुरू, हैदराबाद हे टँकर अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहेत. सांडपाणी व्यवस्थापन: फक्त 30% सांडपाणी प्रक्रिया होते → शहरी पूरधोक्यात वाढ (मुंबई, पटना). कचरा व्यवस्थापनातील तूट: कचऱ्याचे अपुरे वर्गीकरण व पुनर्वापर → मिथेन उत्सर्जन. वीज पुरवठ्यावर ताण : श्रेणी -2 शहरांमध्ये विजेच्या तुटवड्याचा अडथळा. डिजिटल विभाजन: असमान 'स्मार्ट सिटी' उपक्रम → ब्रॉडबँड, ई-सेवांमध्ये लहान शहरे मागे आहेत. शहरी प्रशासनातील कमतरता: शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कमकुवत वित्तपुरवठा → नागरी पायाभूत सुविधांची अपुरी देखभाल.

उपाय आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप

- विकेंद्रित शासन:** 74 वी घटनादुरुस्ती → प्रभाग समित्या, क्षेत्र सभा (बेंगळुरू) शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सक्षम करणे.
- समावेशक घरे:** PMAY, इन-सिटू पुनर्विकास (धारावी) → सुरक्षित कार्यकाळ, स्थलांतरितांसाठी भाडे-निवासाची सोय.
- हरित वाहतूक:** मेट्रो, बीआरटीएस, ई-वाहने, सायकल ट्रॅकचा विस्तार → दिल्ली मेट्रोमुळे प्रदूषणात घट झाली आहे.
- शहरी आरोग्य आणि शिक्षण:** प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, महानगरपालिकेच्या शाळा आणि कौशल्ये मजबूत करणे → सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि कल्याणकारी योजनांचा विस्तार करणे.
- कचरा आणि पर्यावरण व्यवस्थापन:** स्रोत आधारित वर्गीकरण, हरित क्षेत्र, तलावांचे पुनरुज्जीवन → स्वच्छतेचे इंदूर मॉडेल.
- स्मार्ट पायाभूत सुविधा:** स्मार्ट सिटीज, अमृत → AMRUT → ICT-आधारित शासन, पाणी व मलनिस्सारण सेवांमध्ये सुधारणा.
- संतुलित विकास:** टियर-2/3 शहरांचा विकास, मनरेगा, ग्रामीण कौशल्य प्रशिक्षण वाढवणे → महानगरांकडे होणारे स्थलांतर कमी करणे..

PRAYAAS

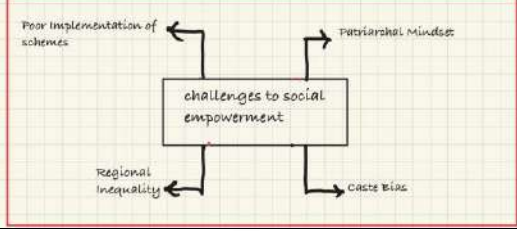
शहरी लोकसंख्येच्या 17% लोक इकोपडपट्ट्यामध्ये राहतात.

35% इकोपडपट्ट्यांना स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता नाही.

8. सामाजिक सक्षमीकरण, सांप्रदायिकता, प्रादेशिकता आणि धर्मनिरपेक्षता

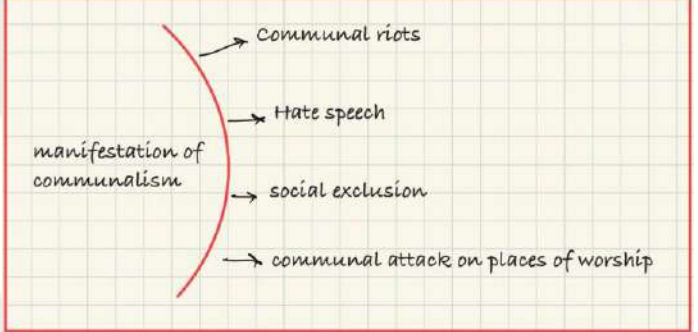
सामाजिक सक्षमीकरण

अर्थ : समाजातील संसाधने, संधी आणि सन्मान यांचा समान व न्याय्य प्रवेश व्यक्तींना व वंचित समूहांना मिळवून देण्याच्या प्रक्रियेला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

मुख्य परिमाणे	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक: उपजीविका, कर्ज व मालमतेची उपलब्धता → NRLM, स्वयं-सहायता गट (SHGs), स्टँड-अप इंडिया.. शैक्षणिक : साक्षरता, उच्च शिक्षण व कौशल्य प्रशिक्षण → NEP 2020, समग्र शिक्षण. राजकीय: प्रतिनिधित्व व सहभाग → 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती, महिलांसाठी 33% स्थानिक आरक्षण. सामाजिक : कलम १७ (अस्पृश्यता), हुंडा व घरगुती हिंसाचार कायदे → जात व लिंगभेद निर्मूलन. सांस्कृतिक: आंबेडकरवादी आणि स्त्रीवादी चळवळी → सन्मान, जागरूकता व स्व-ओळख वाढवणे.
सामाजिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने	
पुढील मार्ग	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षण + आर्थिक स्वातंत्र्य + जागरूकता = चिरस्थायी सक्षमीकरण. सर्वसमावेशक संस्था, सामाजिक न्याय कायदे आणि प्रतिनिधित्व मजबूत करणे.

सांप्रदायिकता

- अर्थ: शी विचारसरणी ज्यामध्ये धार्मिक निष्ठेला राष्ट्रीय ओळखीपेक्षा वरचढ मानले जाते आणि लोकांना एका एकमेव धार्मिक ओळखीत सीमित केले जाते.
- मुख्य कल्पना : एका समुदायाचे हित दुसऱ्याच्या विरोधात असल्याचे भासवले जाते → त्यामुळे अविश्वास व फूट निर्माण होते.

<p>टप्पे:</p> <ul style="list-style-type: none"> सौम्य: सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये किंवा स्वतंत्र ओळखीचा केवळ आग्रह. मवाळ : स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची राजकीय मागणी. जहाल : द्वेष, दंगल, हिंसाचार → एकात्मतेला धोका. 	
--	--

भारतातील सांप्रदायिकतेची कारणे

- ऐतिहासिक वारसा: ब्रिटिशांची 'फोडा आणि राज्य करा' नीती → धार्मिक फूट बळावली → धार्मिक विभाजन अधिक दृढ झाले.
- राजकीय संधीसाधूपणा : मतपेढीचे राजकारण → धार्मिक आधारावर एकत्रीकरण.
- सामाजिक-आर्थिक विषमता: दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि अविकसितता → समुदायांमध्ये असंतोष निर्माण करते.
- शैक्षणिक मागासलेपणा: नागरी व धर्मनिरपेक्ष शिक्षणाचा अभाव → पूर्वग्रह टिकून राहतात.
- धार्मिक मूलतत्त्ववाद: कठोर विश्वास आणि असहिष्णुता → अविश्वासाला खतपाणी घालते.
- माध्यमांचा गैरवापर: खोट्या बातम्या, द्वेषयुक्त भाषण आणि ध्रुवीकरण → तणाव वाढवते.
- प्रशासनाचे अपयश: कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी → जातीय गुन्हांमध्ये दंडात्मक कारवाई.
- सामाजिक विभाजन: घेव्ठे आणि अलगीकरणामुळे आंतर-समुदाय समज कमी होते.
- मानसिक असुरक्षितता: अस्मिता गमावण्याची किंवा वर्चस्वाची भीती → "आम्ही विरुद्ध ते" मानसिकता वाढवते.
- बाह्य प्रभाव: सीमेपलीकडील प्रचार आणि निधी → जहालपणाला तीव्र करते.

सांप्रदायिकतेचा प्रभाव	सांप्रदायिकतेला आळा घालण्यासाठी उपाययोजना
<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका: विविधतेतील एकता कमकुवत करते → उदा. दिल्ली दंगली (2020). 	<ul style="list-style-type: none"> धर्मनिरपेक्ष आणि घटनात्मक मूल्यांना प्रोत्साहन : बंधुता व समानतेवर आधारित शिक्षण आणि सार्वजनिक संवाद.

<ul style="list-style-type: none"> • धर्मनिरपेक्षतेचा न्हास: धर्म-आधारित राजकारण घटनात्मक बंधुता आणि लोकशाही कमकुवत करते. • सामाजिक विभाजन: अहमदाबाद, मुंबईतील घेडो क्षेत्रे. • हिंसाचार आणि नुकसान: दंगलीमुळे मृत्यू, विस्थापन → गुजरात 2002. • आर्थिक व्यत्यय : अस्थिर प्रदेशातील गुंतवणूक, पर्यटन आणि व्यापाराला हानी पोहोचवते. • अल्पसंख्याकांचे उपेक्षितकरण: गृहनिर्माण, रोजगार → अलिप्तता यातील भेदभाव ↑. • मानवी विकासाचे नुकसान : संघर्षग्रस्त भागात शिक्षण, आरोग्य आणि उपजीविकेची घसरण. 	<ul style="list-style-type: none"> • कठोर कायद्याची अंमलबजावणी: द्वेषमुलक वक्तव्य, चुकीची माहिती आणि हिंसाचाराला आळा घालणे. • सर्वसमावेशक शिक्षण: अभ्यासक्रमात बहुलवाद आणि सामायिक वारशावर भर देणे. • आंतरधर्मीय संवाद : स्थानिक शांतता समित्या, समुदायस्तरीय सुसंवाद कार्यक्रम. • जबाबदार प्रसारमाध्यमे: बनावट बातम्यांचा प्रतिकार करणे, प्रक्षोभक मजकूरचे नियमन करणे. • राजकीय उत्तरदायित्व: सांप्रदायिक वक्तव्यांना शिक्षा करणे; निवडणूक कायद्यांमध्ये सुधारणा करणे. • तळागाळातील लोकांचा सहभाग: सुसंवाद राखण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायती आणि स्वयंसेवी संस्थांना सक्षम करणे. • गुप्तचर यंत्रणा आणि पोलिस : तणावाचा लवकर शोध आणि त्वरित प्रतिसाद. • आर्थिक समावेशन : विषमता कमी करून → सांप्रदायिकतेची मूळ कारणे दुर्बल करणे.
--	--

प्रादेशिकता

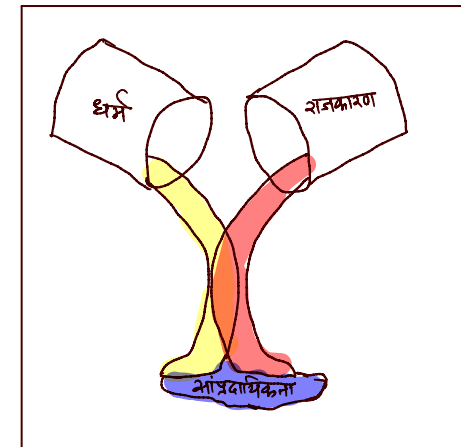
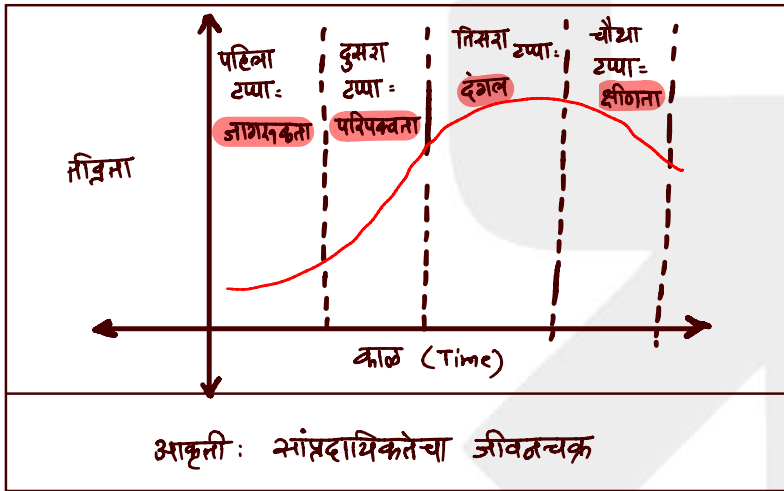
<ul style="list-style-type: none"> • अर्थ : अशी विचारसरणी जिथे एखाद्याच्या प्रदेशाप्रती किंवा उप-राष्ट्रीय अस्मितेबद्दल निष्ठा राष्ट्रीय एकात्मतेपेक्षा जास्त असते. • मूळ कल्पना : प्रा केंद्र सरकार किंवा इतर राज्यांच्या विरोधातही प्रादेशिक अभिमान राजकीय आणि आर्थिक दावेदारीत रूपांतरित होतो. 	
<p>रूपे:</p> <ul style="list-style-type: none"> • मागणीवर आधारित : राज्याच्या निर्मितीची किंवा अधिक स्वायत्ततेची मागणी (तेलंगणा, गोर्खालँड). • आंतरराज्य: संसाधने/सीमावादावरून संघर्ष (कावेरी पाणी वाद, बेलगाव प्रश्न). • फुटीरतावादी: विभक्त होण्याची मागणी → (नागालँड, पूर्वीचा काश्मीर) 	
<p>प्रादेशिकतेची कारणे</p> <ul style="list-style-type: none"> • आर्थिक विषमता : विदर्भ, मराठवाडा विरुद्ध पश्चिम महाराष्ट्र → असमान विकास. • भाषिक आणि सांस्कृतिक ओळख : भाषा, संस्कृती → द्राविड चळवळ, आंध्र आंदोलनाचा अभिमान. • राजकीय दुर्लक्ष: केंद्रीकृत नियोजन आणि अकार्यक्षम प्रतिनिधित्व अलिप्ततेला चालना देते. • ऐतिहासिक आणि भौगोलिक घटक: विशिष्ट इतिहास किंवा अलिप्तता (ईशान्य राज्ये, काश्मीर). • स्थलांतर आणि संसाधन स्पर्धा: स्थानिक विरुद्ध बाह्य → भूमीपुत्राची चळवळ (महाराष्ट्र, आसाम). 	
<p>प्रादेशिकतेचा प्रभाव</p> <ul style="list-style-type: none"> • सकारात्मक: संघराज्यवादाला बळकटी देते, प्रादेशिक आकांक्षा अधोरेखित करते. • नकारात्मक: राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका; आंतर-राज्य तणाव वाढतो. • आर्थिक परिणाम: असमान विकास व संसाधन-विवादांमुळे प्रगतीला अडथळा आणतात. • राजकीय विखंडन: प्रादेशिक पक्षांचे बळ → आघाडी सरकारे व अस्थिरता. • सामाजिक विभाजन : प्रादेशिक वर्चस्ववाद → स्थलांतरितांशी भेदभाव (महाराष्ट्रात मनसे ची भूमिका). 	<p>प्रादेशिकतेला आळा घालण्यासाठी उपाययोजना</p> <ul style="list-style-type: none"> • संतुलित प्रादेशिक विकास : संसाधनांचे न्याय्य वाटप, मागासवर्गीय अनुदान निधी. • सहकार्यात्मक संघराज्यवाद : नीती आयोगाच्या आंतरराज्यीय परिषदेच्या माध्यमातून केंद्र-राज्य संबंध मजबूत करणे. • सांस्कृतिक स्वीकार: भाषिक व सांस्कृतिक बहुलवादाला (त्रिभाषा सूत्र) प्रोत्साहन देणे. • विकेंद्रीकरण: 73व्या/74 व्या घटनादुरुस्तीअंतर्गत राज्ये आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण करणे. • राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रयत्न: राष्ट्रीय अस्मितेचा प्रसार करणारे सामायिक शिक्षण आणि नागरी कार्यक्रम. • सर्वसमावेशक विकास : ग्रामीण आणि औद्योगिक विकासाच्या माध्यमातून असमानता कमी करणे.

धर्मनिरपेक्षता

<p>धर्मनिरपेक्षता</p> <ul style="list-style-type: none"> • अर्थ : राज्यापासून धर्माचे पृथक्करण → सर्व धर्मांना समान आदर; राज्याचा अधिकृत धर्म नाही. <p>भारतीय संदर्भ: सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता - राज्य तत्त्वनिष्ठ अंतर राखते परंतु त्यांच्यात सौहार्द प्रोत्साहित करते.</p>	
<p>भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची वैशिष्ट्ये</p> <ul style="list-style-type: none"> • राज्याकडून सर्व धर्मांचे समान संरक्षण. • धर्मांचे आचरण करण्याचे, मानण्याचे आणि त्याचा प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य. 	<p>पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षता:</p> <ul style="list-style-type: none"> • चर्च-राज्य विभाजन : धर्माला पूर्णपणे खाजगी ठेवले जाते; राज्य धार्मिक बाबींपासून अलिप्त असते. • वैयक्तिक स्वातंत्र्य: श्रद्धा आणि विवेकस्वातंत्र्यावर भर.

<ul style="list-style-type: none"> • मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या धार्मिक प्रथांचे नियमन राज्य करू शकते. • सभ्यतेचे मूल्य म्हणून धार्मिक सहिष्णुता - "सर्व धर्म समभाव". 	<ul style="list-style-type: none"> • नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता: राज्य संपूर्ण तटस्थता राखते - कोणताही हस्तक्षेप करत नाही, कोणताही आधार नाही. • उगम : प्रबोधन आणि युरोपातील चर्चच्या वर्चस्वाविरुद्धच्या संघर्षातून उदयास आले.
<p>आव्हाने</p> <ul style="list-style-type: none"> • सांप्रदायिक राजकारण : मतपेदी गोळा करण्यासाठी धर्माचा वापर केला जातो. • असहिष्णुता आणि ध्रुवीकरण : दंगल, द्वेषयुक्त भाषणे, समाज माध्यमांवरील जहालवाद. • धार्मिक जहालवाद: समुदायांमधील मूलतत्त्ववाद. • धर्मनिरपेक्षतेचा चुकीचा अर्थ : टस्थता आणि तुष्टीकरण यांतील फरक स्पष्ट न झाल्याने निर्माण होणारा संभ्रम. 	<p>पुढील मार्ग</p> <ul style="list-style-type: none"> • घटनात्मक नैतिकता आणि नागरी शिक्षण बळकट करणे. • आंतरधर्मीय संवाद, सर्वसमावेशक विकास आणि धर्माच्या अराजकीयीकरणाला प्रोत्साहन देणे. • द्वेषयुक्त गुन्हे आणि भेदभावाविरुद्ध कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे.

Communalism

Secularism

